

૧૭૦૩

પુસ્તકમાળાનો સંગ્રહ.

વડોદરા સ્વદેશહિતવર્ધક મંડળી તરફથી

પ્રગટ થયેલા

પેટલા અંક બાર.

છપાવનાર

ખુશાલદાસ ગોકળદાસ પટેલ.

નડીયાદ.

સત્યસાગર પ્રેસમાં છાપ્યો.

સંવત ૧૯૩૮—સને ૧૮૮૨

કિંમત ૩૦-૪-૦

પ્રસ્તાવના.

વિદ્યા તથા નીતિના પુસ્તકોની ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી ખોટ છે એ ખોટ પુરી પાડવાનું કામ વડોદરા સ્વદેશહિત વર્ધક મંડળીએ હાથમાં લીધું છે. આજ સુધીમાં એ મંડળી તરફથી ખાર અંક બહાર પડી ચુકેલા છે એ ખાર અંકોની જુદી જુદી હજારો પ્રતો ખપી ગઈ તે ઉપરથી એ નાના નાના પુસ્તકોની ખરી કોમત જણાઈ આવે છે.

વડોદરા સ્વદેશહિત વર્ધક મંડળીના મંત્રી સાહેબો તરફથી એ પુસ્તકોને લગતું કેટલુંક કામ મારે હાથે થતું હતું તે ઉપરથી ઘણા જણ મારી મારફત જુદા જુદા અંકો મગાવતા હતા પરંતુ ઘણીવાર કેટલાક અંકો જ્યાંખંધ ખપી જવાથી મોકલવાનું ખની આવતું નહીં અને ઘણી માગણી ઉભી રહેતી. આમ થવાથી મારા મનમાં એમ આવ્યું કે જેટલા અંક છપાઈ ચૂક્યા છે તેટલાનો એક સંગ્રહ છપાય તો ઠીક. તે ઉપરથી મેં પ્રથમ ખાર અંકનો સંગ્રહ કરી આ પુસ્તક છપાવ્યું છે.

હવે પછી પ્રસિદ્ધ થતા અંકોનું ખીજું પુસ્તક તૈયાર થાય છે. ઘણુંકરીને દરેક પુસ્તકમાં ખાર ખાર અંક દાખલ કરી પુસ્તક માળાના ૧૦૮ મણકાનાં નવ પુસ્તક ખનાવવાનો વિચાર છે.

પ્ર. ગો.

પુસ્તક માળા.

વડોદરા સ્વદેશલિતવર્ધક મંડળી તરફથી.

અંક ૧ લો.

પ્રિય વાંચનાર, મારો જન્મ યોગે શા કારણથી આપ્યો તે જરા કહી શકું. વડોદરામાં એક સ્વદેશ લિતવર્ધક નામે મંડળી થઈ છે, તેનો વિચાર એવો છે, કે સરનામાં સરતાં લઘુ પુસ્તકો સાદો ભાષામાં પ્રગટ કરવાથી તેના લાભ ધણને મળી શકે. છાપવા છાપાવવાનું કિંદ્રાયતે ખર્ચ કરીને ખર્ચ બેટલીજ પુસ્તકની કીમત રાખવી. કંઈ પણ ખોટ ખાવી, પણ નફો મેળવવાની આશા રાખવી નહીં. આ કારણથી મારાં જેઠું સાંઘું સફરું પુસ્તક તમને ખીલું કયું મળશે? સાધારણ બાળિકાં સ્ત્રી પુરો પાણુ મને વાંચીને સમજી શકશે. હું નકામું ટાંકેલું નહીં કરું. તમને સુખોદ દેવા અને ઉપયોગી જ્ઞાન આપવા મેં અવતાર લી-
ધો છે. જેમ માળાનો દરેક મણકો તમે ધ્યાન દઈને ફેરવો છો તમ મને પાણુ ધ્યાનથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ફેરવશે તો તમારું કંટ્યાણુ થયા વગર રહેશે ન-
હી. હું છેક નાનો છું, પણ માળામાંના પેરેરો મણકો છું. મને ખસેડતા અ-
ગાઉ ખૂબ વિચાર કરજો. મારી ભેલા તમને ફળ આપ્યા વિના રહેશે ન-
હી. ખીજત મણકો મારા જેવા કે થોડા મોટા કદના નિકળશે. મને વાંચજો
વાંચાવજો અને જેમ અને તેમ મારો વધારે પ્રસાર કરજો. કોઈ ખીલું મને છ-
પાવશે તોએ મને જન્મ આપનાર નાખુશ થનાર નથી. છેવટ તમને
આશિર્વાદ દઉં છું, અને મારી ટેકેલ શરૂ કરું છું.

કરકસર.*

આપણે હિંદુ લોકો સાદાઈને માટે અસહ્ય પ્રખ્યાત છીએ. મુ-
સલમાન જેવા આપણે ઉગાડે નથી, અને સાહેબ લોક બેટલા ખર્ચાળ ન-
થી. દેશની હવાને લીધે તથા આપણી રીતભાત પ્રમાણે આપણે થોડાં
ને સસ્તા કપડાં લત્તાંથી ખસ થાય છે. આપણે માંસ મદીરા જેવી કીમ-
તી ચીજોનો ખપ પડતો નથી. ખાવામાં સાદું અનાજ અને પીવામાં મ-
દતનું પાણી આપણને ખસ છે. એથી આપણું પુરું થાય છે, એથી આ-
પણું શરીર આરોગ્ય રહે છે, અને એથી આપણે સુખમાં રહી શકીએ

* લખનાર હરગોવિંદલાલ દવારકાંદાસ કોટાવાળા.

છીએ. ખરચ થોડું લાગે અને સુખમાં નિભાવ થાય એવા રસ્તા આપ-
ણી વડીલોએ ખોળી કાઢ્યા છે.

એમ છતાં હમણાં હમણાં આપણું દુઃખમાં પડતા જઈએ છીએ. સાદો ખોરાક અને સાદાં કપડાં પણ જોઈએ તેટલાં લોકને મળતાં નથી. ગરીબ લોકો જ્યાંને ત્યાં લુપ્ત થઈ જતા અને ભીખ માગતા આપણું જોઈએ છીએ. સાધારણ લોકોની અને શ્રીમંતાની હાલત પણ માઠી થતી ચાલી છે. દહાડે દહાડે રોજગાર ઘટવાથી લોકનો કમાઈ ઓછો થઈ છે. વરસાદ જોઈતો વરસતો નથી, ને જમીનનો કમ ઓછો થયો છે, તેથી અનાજ ખરાબ પાકતું નથી. દરિદ્રતા વધવાનાં ખીન્ન ઘણાં કાગણ છે પણ તેનો વિચાર હાલ કરવાનો નથી. જેમ કમાઈ ઘટે તેમ ખરચ પણ ઘટ્યો જોઈએ. હાલના વખતમાં લોકોએ ખૂબ કરકસર કરવી ઘટે છે. પે-
હલાંના કરતાં આપણે ઉલટું વધારે ખરચ કરતા હોઈએ એમ ભાસે છે, મા-
ટે અહીં દેશી ખંધુઓ તમે તમારી આયપતનો વિચાર કરીને ખરચ કરજો. શુંજા કરતાં વધારે ખરચ કરવામાં ગાંડપણ છે.

જ્યારે ઘડે દોઢ મણના, ડાંગર ખેમણ અઢી મણની, ઘી પાં-
ચશેર, છશેરનું, અને ગોળ ખાર શેર પંદરશેરનો મળતો ત્યારે આપણું
જેવા ન્યાત વરા કરતા તેવા અથવા તેથી પણ ચઢીઆતા નાત વરા હા-
લ આપણું કરીએ છીએ. એથી પેહેલાં કરતાં હાલ આપણને ચોંધાણું
અથવા વધારે ખરચ લાગે છે. આપણી કમાઈ પેહેલાંના જેટલી નથી, અ-
ને ખરચ ચાર પાંચ ઘણું કરીએ તે કેમ પાડવે એનો વિચાર ખરચ કરના
ર, કે ન્યાત વાળા તમામ, કે મહાજનના શેઠીયા કેમ કરતા નથી? એથી
સૌ ખરાબખસ્ત થવા આગ્યા છે. દર દાગીના ને ઘરખાર સુધ્યાં વેચી
સાદીને લોકવિદૂર થવા માંડ્યા, તોપણ એક રાતની વાજ પાછળ સૌ અ-
જાએલા રહે ને વિચાર ન કરે એ કેવું ખોટું છે? ખેડુ, વસવાયાં પ્રથમ
કંસાર, લાખશી, લૂલીડે, મગધાન વગેરે કરી નાત જમાડતા, તેઓ હાલ
ખાંડ સાકરને ઉપર ઘી ઉછાળતા માલમ પડે છે.

જેમ નાત વરાનું છે તેમજ વિનાશ વાજનનું છે. કન્યાનો પણ
ઘણીખરી નાતમાં દુકાળ ચાલે છે, તેથી લોકને ઘણા પૈસા ભરવા પડે છે.
કન્યાનો વિક્રય કરવાની શાસ્ત્રમાં મના છતાં લોક પૈસા લેઈ દોરદોકની પે-
ટે પોતાતાં છોકરાં વેચતા થયા એ કેટલું ખરાબ કહેવાય? રીત પુરત દહાડે
દહાડે વધતી જાય છે. અસલના રિવાજમાં ઘટાડો થતો નથી, અને ન-
વાં ટીખ્ણ વધતાં જાય છે, એટલે ખરચમાં વધારો થઈ લોક હેરાનગતી

ભોગવે છે. મોટા વરચોડા કાઢવા, વાળાં આણવાં, પૈસાપર દેવતા મુકવા મારૂં દારૂખાનાં છોડવાં, લોહણું કરવાં, જાન પરજનનને ખૂબ જમાડવી, લુગડાં ધરેણું મનમાન્યાં કરાવવાં એ સૌ કમાઈ ઉપર ધોરણ રાખ્યા વિના જે કોઈ કરે તે પાછળથી પસ્તાય એમાં નવાઈ નથી. કુલણુજી થઈ પ્રથમ કુલીએ, ને તાન રસીઆ લોક ચઢાવે તેમ ચઢીએ એથી જાન કોને થાય વાર?

ખાનપાન વસ્ત્રાદિમાં પણ દહાડે દહાડે આપણે ઉગાઉ થતા જઈએ છીએ. વિદ્યાર્થીઓ ભણીને વધારે શોખી થતા જાય છે. કેટલાક તો દારૂ વગેરે કેફની લતમાં પડીને ખરાબ થાય છે. કેટલાક છુટ દસ્તાકીંગ ને લાકડીવાળા થયા છે. પાંચ સાત રૂપિયાના પગારવાળાને પણ એક ખના તનો કે આલપાકાનો ડગલો જોઈએ ને હાથમાં ઝાલવા લાકડી જોઈએ. અંગ્રજ ભણ્યા તેને તો એથીએ વધારે જોઈએ છીએ; પછી તેને પગાર ગમે તેટલો મળતો હોય. કમાઈના પ્રમાણમાં ખર્ચ કરતું અને શોખ વધારે એ કદી યોગ્ય ગણાય, પરંતુ આહતું આપદ અને ખારનો વરો કરવા જઈએ તે કેમ પાલવે? જીવાન અવસ્થા નફકરો છે. એ વખતે છો કરાં છયાંની પીડા હોતો નથી. હવે પછી શું થશે ને કુટુંબ નભાવતાં કેટલી હરકત પડશે તેનો જીવાનીઆ વિચાર કરતા નથી. “મજ્યું” ત્યારે મીર ને ના મજ્યું ત્યારે ફકીર” એ કહેવત પ્રમાણે જેઓ આગલા વખતનો વિચાર કરી સંગ્રહ કરવાની દાનત રાખતા નથી તેઓ પાછળથી જરૂર દુઃખી થવાના. કીડી મધમાખી જેવાં હલકાં પ્રાણી પણ આગલા વખતનો વિચાર કરી રાખે છે.

કંજુસ થવા કરતાં ઉગાઉ થવું વધારે ખરાબ છે. ઉગાઉ લોક દેશના ઉપર નકામો ખોળે થઈ પડે છે. તેઓ જાતે હેરાન થાય છે એટલું જ નહિ પણ તે આખી પ્રજાને અવગણ કરતા થઈ પડે છે. જાળવીને ખર્ચ કરી જેઓ પૈસા ભેગા કરે છે તેઓ દેશની દોલત વધારે છે એમ સમજવું. એ રીતે દોલત વધવાથી ધંધા રોજગારમાં વધારો થાય છે અને લોકને રોજ મળે છે.

કરકસરથી ધણો લાભ થાય છે. એથી આપણને મન મારવાની દેવ પડે છે. ઓહો આટલામાં તે શું એવો જે વિચાર રાખે છે તે અંતે ઉગાઉ થયા વગર રહેતું નથી. કાંકરે કાંકરે પાળ ખંધાય ને ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ અગત્યની કહેવત સૌએ ખર્ચ કરતી વખત યાદ રાખવી. રોજ પાછ ખચારીએ તો ખાર મહીને કેટલું ખર્ચે તે વિચારી જુઓ. પાછ પૈસો ક્યાં ગયો ને ક્યાં આવ્યો એમ જે ધારે છે તે ખર-

ચાળની અંતે ખરાખી થાય છે.

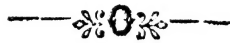
ઘણું ખર્ચ ખરચ ખેરાંને હાથ થાય છે. જેના ધરમાં ખાદ્યી ઉ-
ડાકે હોય તેનું ધર સૌથી વહેતું ખેત્રી જવાનું. ભાદરુ તો ખાચારા ક-
માઈ જાણે, પણ તેનો અવેર કરવો ખેરાંને હાથ છે, માટે અહીં ખેડેના, ત-
મે જરૂર કસરીમાં થજો. ખાણેને હાથે ઉડાવા માંડશે, ને પોતે હાથે ખ-
રચ કરશે, તો તમારા ધરનું નાવ અધવચ અટકી પડશે. તમારું જોઈ
છોકરાં શિખશે, માટે તમે હરેક કામ વિચારીને કરજો. ને “ત્રિવડ ત્રીજો
ભાઈ છે” એ કહેવત હમેશા યાદ રાખજો.

તેવડ કરી ખચાવવું તે પૈસા પેદા કર્યા ખરાખર છે. રાજ દરખાસે
પણ નેક હોય છે. દેવ મંદીરમાં પણ નેકથી ખરચ થાય છે. “કહેવત છે
કે ખોલ્યું ખાહાર પડે અને રાંધ્યું વરે પડે”. વધારે રાંધ્યું હોય તે ટા-
કું ખાવું પડે કે નાંખી દેવું પડે. ટાકું ખાદ્યે તો રોગ થાય ને નાંખી
દઈએ તો ધરમાં જાન થાય; માટે રસોઈ પાણી વિચારીને કરવાં. મનને
જેમ ખેડકાવીએ તેમ તે ખેડે છે, અને વરા રાખવા ચાલીએ તો વરા
પણ થાય છે. હુગડાં લત્તાં ને ઘરેણાં ગાંઠાં પણ વિચાર કરીને કરાવવાં. તે
માં જેટલા રૂપિયા રોકીએ તેટલા વેપાર રોજગારમાં અર્થ ન આપે ને
વ્યાજ ખાઈ પડે. જેની હાલ જરૂર ન હોય તે કદી લેવું નહીં. જરૂર વ
ગરનાં કપડાં લઈ ખાંધી મુકીએ તો તે નકામાં સડ્યાં કરે, તેનો રંગ ને
શોભા ખાંડે ખગડે. માટે જ્યારે જરૂર હોય ત્યારેજ કપડાં લત્તાં લેવાં.

કરકસરની હરેક કામમાં જરૂર છે. કસર કરીને ખચાવેલા પૈસા ખ-
લુ કામ લાગે છે. પૈસા પાસે હોય ત્યારે તે ખરચી દેવાનું મન થાય છે.
માટે જે ઉગારે પડે તે ખાંડે તો કોઈ સારે દેકાણે જમે કરાવવા. એથી ધી-
મે ધીમે સારી રકમ ભેગી થશે ને વ્યાજ પણ મળશે. વ્યાજના ઘોરાને
કોઈ પહોંચવું નથી. એક રામે લંકા લીધી; માટે વ્યાજની રામ કાળે ક-
રીને શું ન કરે? એક રૂપિયા દોકડાને વ્યાજે સો વરસ રહેવા દઈએ તો
વ્યાજ સાથે તેના એંશી હજાર કરતાં વધારે રૂપિયા થાય એ વાત કેવી
નવાઈ જેવી છે! મજૂર કારીગરો દરરોજ જે/લાવે છે તે ઉડાવી દે છે. તેમાંથી
કાંઈ ભેગું કરવાની કાળજી રાખતા નથી; પણ જ્યારે મજૂરી ન મળે કે મજુ-
રી થઈ ન થકે કે ખરાખ વરસ આપે ત્યારે તેમને ખલુ આપદા ભોગવવી પ-
ડે. જે મળે તેમાંથી કાંઈ પણ ખચાવવું એવો નિયમ સર્વેએ ખાંધવો. થોડું
થોડું કરતાં પણ અંતે ઘણું થઈ પડશે. માટે અહીં દેશી ખંધુઓ ને ખેડેના
તમે નીચેના સાત નિયમ તમારે કમાડે, ખીત ને હરેક દેકાણે લખી રાખજો,

તમારા અંતઃકરણમાં કોતરી રાખજો, ને તે અમલમાં લાગવાની ખરા મ-
નથી કોશીશ કરજો.

૧ ત્રેસડ તીજો ભાઈ છે. ૨ ટીપે ટીપે સરોવર બરાય ને કાંકરે
કાંકરે પાળ અંધાય. ૩ જેનો હાસ ખપ ન હોય તે લેવું નહિ. ૪ શુંબય
પ્રમાણુજ ખસ્ય કરવો. ૫ કમાઈમાંથી કાંઈ પણ ખચે એમ કરવું. ૬ ખ-
ચેલાનો સંગ્રહ કરવો, ૭ પૈસે પૈસે પૈસાદાર થવાય.

અંક ૨.

ઉદ્યોગ વિશે.

મંડળીના વ્યવસ્થાપકોને જાણાવવાને ધણા આનંદ થાય છે કે આ પુસ્તક માળા કાઢવાનો તેમણે વિચાર કર્યો, પછી કેટલાએક મિત્રોને તે વિચાર જાણાવતાં તેઓને તે પસંદ પડ્યો ને એના પેઢેલા અંકની પ્રતો છપાઈ તૈયાર થતાં પેઢેલાંજ કેટલાક ગ્રહસ્થાને જ્યાંપંથ ખરીદ કરવાનું કમૂઝ કર્યું. પ્રથમાવૃત્તિ પે હજાર પ્રતોની કાઢી હતી તે અધી ગઈ ને તેથી બીજી આવૃત્તિ તેટલીજ નકલોની કાઢી તે પણ અધી ગઈ છે. એથી વ્યવસ્થાપક મંડળી તેમનો પ્રયત્ન લોકોને પસંદ છે, એ જોઈ મંત્રાપ પામે છે. પ્રથમાવૃત્તિનો પ્રસાર કરવામાં વડોદરા રાજ્યના દેવી કેળવણીના ડીરેક્ટર રાવસાહેબ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ એમણે જે સાદ્ય કરી તે માટે વ્યવસ્થાપક મંડળી તેમનો આભાર માને છે.

ઉદ્યોગ વિશે.

ઉદ્યોગિનં પૂરૂપસિંહપ્રૃપૈતિલક્ષ્મી.

ભાઈઓ અને ખેડેનો જે તમે તમારું કલ્યાણ થવાનું ચલાતાં હો, તો ઉદ્યોગ કરો. આપણું કલ્યાણ થવાને માટે જેમ આપણે કરક-મર કરવી ઘટે છે, તેમજ અથવા તે કરતાં પણ વધારે આપણે ઉદ્યોગી થવાની જરૂર છે. આ દેશમાં આપણા દેશી ભાઈઓ અને ખેડેનોમાં આળસ વધારે પેઠું છે, અને તેનું પરિણામ આપણા દેશનું નુકશાન અને દરિદ્રાવસ્થા એ છે. કાંઈ પણ દેશ હંચી સ્થિતિમાં આવવાને તે દેશના લોકો ઉદ્યોગી અને સદાચરણી હોવા જોઈએ. અર્થ શાસ્ત્રનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે દેશની સંપત્તિ વધવાને દેશના લોકોનો ઉદ્યોગ અને પરમેશ્વરે આપેલાં સાધનો જોઈએ. એ હોય તોજ સંપત્તિ વધે છે, નહીં તો વધતી નથી. આપણા દેશમાં ઈશ્વરે આપેલાં સાધનો ઘણાં છે, જમીન ખડોળી ને ફળદ્રુપ છે. દેશમાં કુંગરા, જંગલો અને મોટી નદી-ઓ જેમની મદદથી ખનિજ પદાર્થો, વનસ્પતિ મળી શકે ને નેહરો ત-જાણે વગેરે ખનાવી શકાય. માત્ર આપણે ખરા મનથી દ્રઢ નિશ્ચયથી સ-તત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ઉદ્યોગથીજ મોટાં કામો અને છે અને સૃષ્ટી કર્તા પરમેશ્વરની ધ-રજા જોઈએ તો પ્રજાએ ઉદ્યોગી થવું એવી છે એમજ ભાસે છે; જુ-

એા કે ખેડુત ઢાણા એારે છે અને તે પાકે છે. કુળદુપતા શકિત અ-
 ને વરસાદ એ પરમેશ્વરે આપેલાં છે, પણ ખેતીનો પાક જ્યારે માણસ
 મેહનત કરે ત્યારેજ થાય છે. જો માણસે પ્રયત્ન નહીં કરવો એવી દ-
 શ્વરની દૃષ્ટા હોત તો જેમ પાણીનો વરસાદ વરસે છે તેમ ઢાણાનો વ-
 રસત, અને ખેતીની જે મેહનત કરવી પડે છે તે કરવી ન પડત. એ
 વિના ખીજાં ઢાણાં ઉદાહરણો દશ્વરની દૃષ્ટા વિશે સૃષ્ટીનો રચનામાં દેખાઈ
 છે. આપણે જોઈએ છીએ કે મનુષ્યોના ઉદ્ધોગથી નવી નવી વાતોના
 શોધ થાય છે, તેઓનું મૂળ સૃષ્ટીનીજ રચનામાં છે. એ વાતોથી દશ્વ-
 રની દૃષ્ટા શું છે તે વિશે આપણી ખાતરી થાય છે, અને જ્યારે માણસ સદાય
 રણી પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે દશ્વર તેને મદદ આપે છે એવો અનુભવ પણ
 મળે છે. ઉદ્ધોગ ઉપર આધાર રાખી પરમેશ્વરની સાદ્ધ માગનાગ લોકો ખીજા
 દેશમાં જવાછે તેવા આપણા દેશમાં નથી અને આપણા દેશમાં દેવ ઉપર આ
 ધાર રાખી લોકોના ઉપર જેવા ભાર યદા પડનાર છે તેવા ખીજા સુધરેલા દેશ
 માં નથી. ને તે દેશો ઉત્તર છે એનું કારણ એ છે કે ત્યાં એવા (આપણા દેશ
 ના જેવા) લોકોની સંખ્યા ઘણીજ આછી છે. દેવ ઉપર આધાર રાખી ખેતરનું
 એ મૂર્ખમાણસનું કામ છે. જે ઉદ્ધોગ પ્રત્યક્ષ કુળીભૂત થાયછે તેને મિથ્યા
 માની નથી જાણાનું એનું જે દેવ તેના ઉપર આધાર રાખી ખેતરવાનું સુઝ
 લોકોને પમદ નથી. દેવવાદી લોકોના સિદ્ધાંતનું મૂળ જોઈએ તો તે પ
 ણુ ઉદ્ધોગ છે. જો સુકર્મ કયા હોય તો સારૂ કળ મળે. અર્થાત પ્રથમ
 સુકર્મ કરવું એ પણ ઉદ્ધોગનુંજ કૃત્ય છે. ઉદ્ધોગનો મહિમા સારા જણ
 લા લોકોજ માને છે અને મળેલા લોકોના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે પ્રજા
 ઉદ્ધોગી થાયછે. મૂર્ખ લોકો મત્તાધીશ હોય ત્યારે તે નિરુદ્ધોગી થાયછે; મૂર્ખ
 અને ખુશામતીઆ લોકો વધે છે તેથી લોકને પણ એમ લાગે છે કે
 મત્તા મેળવવી એ દેવ ઉપર છે, અને તે પણ પ્રયત્ન કરવાનું છોડી દ
 છે. પણ જ્યારે ભણેલા લોકના હાથમાં સત્તા હોય ત્યારે ઉદ્ધોગી પુરુષનેજ
 માન મળે છે. મૂર્ખ લોકના હાથમાં સત્તા રહેવાયો તેઓ જ્ઞાનનો પ્રસાર
 થવા દેતા નથી, અને તેથી સારા ઉદ્ધોગ તરફ લોકનું મન જતું નથી.
 ખટખટ ખુશામત વધે છે અને દેશની હાની થાય છે, પણ હમણાં સુચિન્હ
 દેખાય છે. રાજકુમારો ભણવા લાગ્યા છે, ને કેટલેક ટેકાણે રાજકારભાર
 સારા વિચિક્ષણ મંત્રિઓના હાથમાં આવવા માંડ્યા છે એથી આ દેશની
 ભાવી સ્થિતિ વિશે વિચારવાન પુરુષોના મનમાં આશા ઉત્પન્ન થાય છે,
 ઘણા માણસો પૈસાની કીમત સમજે છે પણ તેથી અમુદય પ-

દાર્ય જે વખત તેની કીમત સમજતાં નથી એ માટું ખેદકારક છે. આપણે સોનું બજારમાં લેવા જઈએ તો તે વેચાતું મળે પણ જે કોઈ માણસ દકાને જઈ એમ કેહેશે કે પાકે અર્ધી ઘડી આપો, તો તે નહીં મળે. એ ઉપરથી વખત અમુલ્ય છે એવી આપણી ખાત્રી થાય છે, પણ તેનો ઉપયોગ આપણે કરતા નથી. એક સારા વિદ્વાનનું એવું વચન છે કે માણસ ઉદ્યોગી હોય તો તે પોતાનું આયુષ્ય વધારી શકે. એના હેતુ એવો નથી કે આયુષ્ય વધે પણ માણસ ઉદ્યોગમાં વખત શમાવે તો નિર્દોગી માણસોના આપ્તા જન્મમાં કામ નહીં થઈ શકે તે ઉદ્યોગી માણસ યોગી મુદતમાં કરી શકે છે. એ ઉપરથી એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે કે ઉદ્યોગી માણસોના થોડો કાળ નિર્દોગી માણસોના જન્મના કરતાં વધારે કીમતી છે. ભાઈઓ અને ખેડેના એ વાત જે તમારા મન ઉપર ખરોખર રહેશે તો તમે તમારા અમુલ્ય વખતનો ખરો ઉપયોગ કરી શકશો.

દેશના હોંક ઉદ્યોગી હોય તોજ દેશનો સુધારો થાય એમ આપણે ઉપર કહ્યું છે. હવે આ દેશની સ્થિતિ તરફ આપણે જોઈએ તો ખેદ થયા વગર રહે નહીં એમ મને લાગે છે. આ દેશમાં નિર્દોગી લોકોનો જગ્યા ઉદ્યોગી લોકો કરતાં વધારે છે. સ્ત્રી અને પુરુષોની સંખ્યા સમાન છે એમ માનીએ તો હંમેશાં સ્ત્રીઓ ધણીજ થોડો ઉદ્યોગ કરે છે, એવી સ્ત્રીઓનો જગ્યા કાંઈ ઓછો નથી.

હવે અર્ધ સંખ્યા જે પુરુષોની રહી તેમના વિષે જોતાં તેમાં પણ દેશ સંપત્તિના ઉત્પાદક શ્રમ કરનાર લોકોની સંખ્યા ધણીજ થોડી છે. ધર્મશાસ્ત્રીઓ, ભાટ, ચારણ, શ્રમજ્ઞ, ખાવા, વેરાગી, ફકીર, અને એવા એવા લોકોનો જગ્યા કાંઈ થોડો નથી. એ લોકો કોઈ પણ રીતે દેશની સંપત્તિમાં વધારો નહીં કરતાં અથવા દેશના કલ્યાણ માટે કાંઈ શ્રમ નહીં લેતાં ઉદ્યોગી લોકોએ જે કાંઈ મેળવ્યું હોય તે ખાઈ જાય છે. જે લોકો પોતાનો વખત દેશી લોકોના ઉપયોગ તથા હિત માટે ખરચે તેઓને માટે તથા અનાય અશક્ત એવા લોકોને માટે અથવા જે આપણા ધર્મશાસ્ત્રીના હેતુ પ્રમાણે ખરો ધર્મ કહી શકાય તે ધર્મ નિમિત્ત જે માણસોને આશ્રય આપે તેઓને માટે મારું કાંઈ કહેવું નથી; પણ નકામા નિર્દોગી લોકો જે બીજા લોકો ઉપર ભાર થઈ પડે તેમની તેવી સ્થિતિ દેશને નુકસાન કારક છે, એટલુંજ મારું કહેવું છે. હાહર-ણ માટે જુઓ કે-એક કુટુંબમાં આઠ માણસ હોય ને તે બધા કુટું-

ખના કામ માટે પરીશ્રમ કરતા હોય તો તે કુટુંબ સારી સ્થિતિમાં આવે. પણ જો એક કુટુંબમાં એક માણસ મેળવતો હોય અને ખીજા લોકો કાંઈ પણ કામ કુટુંબને અર્થે નહીં કરતાં ફેકટનું ખાતાં હોય તો તે કુટુંબને કોઈ દિવસ પરકત આવશે નહીં. એ જેવું એક નહાના કુટુંબને લાગુ પડે છે તેવુંજ આખા દેશને માટે સમજવાનું છે. મને લાગે છે કે શુજરાતમાં અસલથી એવી સ્થિતિ નહોતી. છેક હમણાં સુધી 'શુજરાતમાં હંચ વર્ણનાં ખેરાંઓમાં સુતર કાંતવાનો ધણો પ્રચાર હતો તે દિવસે દિવસે કમી થતો જાય છે. એવી કહેવત ચાલતી આવી છે કે ખાપના રાજ્યમાં ન સમાય ને માના રેંટીઆમાં સમાય. એ ઉપરથી ખેરાંઓ કેવાં ઉદ્યોગી હતાં એનો સહેજ વિચાર ખાંધી શકાય. હવે એમ થવાને સારૂં કેટલાંક કારણો છે તેમાં મુખ્ય તો એ કે-દેશમાં ધણી મીલો (સુતર કાંતવાના સંચા) નિકળવાથી તથા ચંત્રથી બનેલું સુતર સોંધું અને સારૂં ધણું આવવાથી અસલના જેવી હાથના સુતરની કીમત હવે ઉપજતી નથી. પણ જ્યારે વખત સમૂળગે ફેકટ જાય છે ત્યારે તે કરતાં કાંઈ પણ ઉપયોગી થાય તે નફોજ છે. સુતર કાંતવા વિના ખીજાં પણ નાનાં કામો ધણાં છે કે જે ઘરમાં કરી શકાય. અને તેથી કુટુંબને મદદ થાય અથવા જે ચીજો બહારથી વેચાતી આણવી પડે તેનો ઉગારો થાય. ઉદ્યોગ કરવામાં ખીજું એ જોવાનું છે કે શ્રમ વિભાગ થવો જોઈએ. ખધા માણસો એકજ ધંધો કરવા લાગે તો તે ધંધામાં ફાયદો કોઈ દિવસ થવાનો નથી. ઉદાહરણ:-ઘડીયાળ કરવાનો ખધો સામાન પોતે કરી પોતે ઘડીયાળ બનાવવું એવો જો કોઈ માણસ વિચાર કરે તો એક ઘડીયાળ બનાવવામાં ધણા દિવસો રોકાય ને તે ધંધામાં કોઈ દિવસ ફાયદો મળે નહીં. ધંગ્લાંડ અને ખીજા સુધરેલા દેશોમાં એવા કામના જુદા જુદા ભાગ જુદા જુદા માણસો કરે છે, અને તેથી તે જલદી તૈયાર થાય છે. ધંગ્લાંડમાં ગંજો રમવાનાં પત્તાં બનાવવામાં આવે છે, તેમાં એક પાનું પુરું થતા સુધીમાં તે દેશ કરતાં વધારે માણસોના હાથમાં તેના જુદા જુદા ભાગ બનાવવા માટે જાય છે. તેમજ એક ટાંકણી બનાવવામાં ધણા માણસો લાગે છે, ત્યારે તે તૈયાર થાય છે. એમ કરવાનું કારણ એ છે કે એકજ કામ ઉપર એક માણસ હમેશા મંડ્યું રહે તો તે કિસમ તેના હાથમાં સારો ખેસ, ને કામ ઝડપથી તૈયાર થાય છે. તેમજ એકનું એક કામ કરવામાં ધણા વખત રોકાતો નથી. ઉદાહરણ—એકજ માણસને જુદાં જુદાં કામ કરવાનાં

હોય ત્યારે એક કામ હાથમાંથી છોડી ખીજું કામ લઈ તેમાં મન લગાડે તો તેમ કરવામાં વખત જાય છે. એમ સમજવા માટે એક રમવાના પાનાનો દાખલો લઈએ. એક પાતું કરવાનું હોય તો તેમાં કાગળ પાના જેવા તૈયાર કરવા તથા તે એક આકારમાં કાતરવાનું કામ ન ગણતાં ચિત્ર કાઢવાં તથા જુદા જુદા રંગ દેવાના લઈએ. હવે એકજ માણસ એ કામ કરવાનો હોય તો એક વખત ચિત્રની આ-કૃતિ કાઢી તેમાં જુદી જુદી જાતના રંગ ખરવામાં દરેક વખત તેને હાથમાંની કલમ મુકી ખીજો રંગ તથા ખીજી કલમ લઈ તથા તે ખરો-ખર છે કે નહીં તે તપાસી રંગ પુરવો પડે છે એમાં વખત ઘણો જાય છે. હવે ચિત્ર કાઢવા સારૂ તથા જુદી જુદી જાતના રંગ પુરવા સારૂ જુદા જુદા માણસો હોય તો તે ઝડપથી એક કામ પૂરું કરી શકે છે. એક માણસ ચાર પાંચ દિવસમાં જેટલું કામ કરે તેના કરતાં એ રાતે એક દિવસમાં ચાર માણસ ઘણુંજ વધારે કામ કરી શકે છે. પણ એ વાત આપણા કારીગરો ખરાખર ધ્યાનમાં લેતા નથી અને તેથી તેમનું કામ સારું અને ઘણું થતું નથી. આપણા લોકો પોતાના કામમાં શ્રમ વિભાગ કરતા નથી એમ મારું કહેવું નથી પણ નજ સાલે ત્યારે કરે છે. પરંતુ શ્રમ વિભાગના નિયમ ઉપર સારું ધ્યાન આપે તો મને લાગે છે કે ઘણો ફાયદો થાય.

આપણા લોકોમાં એક ખીજી ખામી એ છે કે એક માણસ એક ધંધો કરતો હોય અને તેમાં ફાયદો દેખાય તો એકદમ ખીજા ધણા લોકો તે ધંધો ઉપર વળગે છે પણ તે ધંધામાં આટલા બધા માણસો પડવા જરૂર છે કે નહીં તેનો વિચાર કરતા નથી. એ ખામતના દાખલા ઘણા છે. નોકરીની જગાઓની તથા નોકરી કરવા માટે તૈયાર થઈ તે ઉપર આશા રાખી ખેસનાર લોકોની સંખ્યા તથા ઘણું દેકાણું કોર્ટોમાં થતા દાવાઓ તથા વકીલોની સંખ્યા, કેટલાક પ્રગણાઓના કપાસનો પાક અને તે પીલવા સારું લોકોએ કરેલાં જીનોની સંખ્યાઓનો જે દોષ લક્ષ્યપૂર્વક વિચાર કરે તો મારું કહેવું સત્ય છે એવું નજરમાં આવ્યા વગર રહેશે નહીં.

સર્વકાળ એ નિયમ છે કે દેશના લોકોની જરૂરીઆત માટે જે અવશ્ય જોઈતા પદાર્થો હોય તે દેશમાં બનાવવાનો ઉદ્યોગ થવો જોઈએ. એવા પદાર્થોનો વકરો મારો થાય છે. દેશની જરૂરીઆત પૂરી પાડ્યા પછી ખાહેર સરતા ભાવથી મોકલવા જેવા પદાર્થ બની શકે તો વેપાર વધારે

આણે છે. હવે કોઈ વખત એમ અને છે કે પોતાના દેશમાં કોઈ પદાર્થ ખનતી મેહેનત લીધા છતાં પણ જોઈએ તેટલો મળતો નથી અને તે પરદેશથી મંગાવવામાં આવે તો ઘણા સોંધો અને સુગમ પડે છે. એવે પ્રસંગે તે પદાર્થ પરદેશમાંથી મંગાવવામાં આવે તો હરકત નથી, પણ, સ્વદેશમાં જે પદાર્થ ખનવા સરખું સાધન હોય તેમ છતાં તે પદાર્થો પરદેશમાંથી મંગાવવાનો વખત આવે તો તે દેશના લોકોનું મૂર્ખત્વ અથવા આળસુપણું ગણાય. આ દેશમાં એવું ઘણું ચાલે છે. માણસને ખીજ સર્વ પદ્ય કરતાં પ્રથમ નિર્દોષ માટે અન્ન અને વસ્ત્ર જોઈએ તે ઉત્પન્ન થવાનાં દૃશ્ય કૃપાથી અહીં ઘણાં સાધનો છે. પણ તેનો ઉપયોગ આપણા આળસથી જેવો થવો જોઈએ તેવો થતો નથી એ મોટી દુર્ભાગ્યની વાત છે. ખરી જરૂરીઆતનાં સાધનોનું આમ છે તો મોજ શોખના તથા ખીજ પદાર્થો વિશે શું કહીએ? જમીન ખોડોળી છે પણ ખેતીવાડીમાં સુધારો થતો નથી. જમીનના જે ફળદ્રુપ ભાગ પ્રતિ વર્ષના પાકમાં કાઢી લેવામાં આવે છે તે પાછા જમીનમાં નાંખવાનો પ્રયત્ન થતો નથી, તેમજ જમીનની ફળદ્રુપતા વધારવા માટે ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ તે થતો નથી. તેથી જમીનનો પાક દિવસે દિવસે ઓછો થતો જાય છે. જે એમજ ચાટ્યું રહેશે તો આગળ જતાં શી દશા થશે તે કહી શકાતું નથી.

હવે વસ્ત્ર થવાનું મુખ્ય સાધન જે કપાસ તે આ દેશમાં ઘણું પાકે છે, પણ વસ્ત્ર આપણે પરદેશથી લાવીએ છીએ. એ ઉપર પણ ઉદ્યોગો લોકોનું લક્ષ જતું ઘટે છે. એક રૂપૈઆનું ૩. પાંચ અથવા છ શેર આપણે મોકલીએ છીએ. જે રૂનું પારોર અથવા અછેર કપડું આપણે વેચાતું લેઈએ છીએ. એ ઉપરથી વિજાયતના લોકો એમના ઉદ્યોગનો ખદસો આપણી પાસેથી કેટલો લે છે તે દૃષ્ટાંત આવે છે. એ પ્રમાણે ખીજ ઘણી વાતો છે. કૃષીશાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરવા તરફ તથા તેના નિયમોના અનુભવ લેવા તરફ લાગણી લોકોનું લક્ષ જતું નથી, અમે ખેતી કરનારા લોકો અભણ તથા પરંપરાથી ચાલતી આવેલી ચાલને વળગી રહેનારા છે, તેથી તે પોતે કાંઈ સુધારો કરવા તરફ ધ્યાન આપી શકતા નથી. યંત્ર ખનાવવાના કામમાં આવે એવા પદાર્થો આ દેશમાં ઘણા છે તેમજ ઉનના આરા પદાર્થો અહીં ખની શકે તેવું છે. આ દેશના હુંગરોમાં અને ખીજે હેકાણે સારી રીતે તપાસ કરવામાં આવે તો ખનીજ પદાર્થો ઘણા મળી આવે તેમ છે. માત્ર જેમને તે વિષયનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન હોય તેવા અનુભવી માણસોએ એ ખાખત ઉદ્યોગ કરવો જોઈએ.

મારા કહેવાનો હેતુ એટલોજ છે કે લક્ષપૂર્વક ઉદ્યોગ કરવામાં આવે તો આ દેશના લોકોને જે અવશ્યના પદાર્થો છે તે દેશમાંજ ખની શકે, એટલુંજ નહીં પણ તે વસ્તુઓનો વેપાર પણ કરી શકાય. ધણા ભણેલા માણસો જે નોકરી વિના ખીલું શું કરીએ એમ કહે છે, ને તેવી રીતે રહેવાથી લોકોનાપર જે એક રીતે ભાર રૂપ થઇ પડે છે તે લોકોને લક્ષપૂર્વક આ વિષયનો વિચાર કરે તો મને લાગે છે કે તેમને તેમની ભૂત જાણાયા વગર રહેશે નહીં. ઉદ્યોગી પુરૂષને કરવા જેવા ધણા ધંધા છે. ઉદ્યોગી અથવા આજસુ થવું એ માણસને નાનપણથી જેવી ટેવ પડે તે ઉપર આધાર રાખે છે. જે છોકરાઓને નાનપણથી માખાપના લાડથી રમતમાં તથા ફક્કડ દેખાવવામાં વખત શુભાવવાની ટેવ પડે છે તેમનાથી પછી ઉદ્યોગ થતા નથી. તે છોકરાઓ મોટા થાય છે ત્યારે આજસુ થાય છે. માટે નાનપણથી ખોટી ટેવ ન પડે તેવી કાળજી રાખવી જોઈએ. ઉદ્યોગ વિના વખત નહીં શુભાવવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. ઉદ્યોગ કરવાનો તથા નિયમિતપણાની ટેવ રાખવા સારૂ દરેક માણસ જે રાત્રે સુતી વેળા વખત સારી રીતે શુભાવ્યા કે કેમ એનો વિચાર કરે તો મને લાગે છે કે તેથી ઘણા ફાયદો થાય. જે તેણે આજસમાં, કુકર્મમાં અથવા નકામી વાતોમાં વખત વ્યર્થ શુભાવ્યો હશે તો તેને પશ્ચાતાપ થશે ને તેમ થતાં થતાં તેને ઉદ્યોગ કરવાની ટેવ પડશે - નિયમિત થવા સારૂ સ્મરણ પુસ્તક રાખવું ને અમૂક દિવસે આપણે ખીજને અમૂક કૃત્ય કરવાનું કબૂલ કર્યું હોય તે લખી રાખવું. અને તે દિવસે ઠરાવેલા વખતે તે કૃત્ય કરવું. એ પ્રમાણે કરવાથી પછી નિયમિત વખતે કામ કરવાની ટેવ પડે છે.

આ દેશમાં ધણા ધંધાઓ ચાલુ થવા સારૂ જુદા જુદા ધંધા સંખંધી કેળવણી આપવી જોઈએ. તેમ થયેથી તે ધંધા લોકો અહીં ચલાવી શકશે. ઉપયોગી પદાર્થો અહીં ખનવાવાનાં કારખાનાં જુદે જુદે ઠેકાણે શરૂ થાય તો તેથી ધણા લોકોને ઉદ્યોગ કરવાનું સાધન મળે.

આ વિષયના સંખંધમાં નીચેના સિદ્ધાંત હમેશા ધ્યાનમાં રાખવા બાંચનારાઓને મારી વિનંતિ છે. ૧. વખતની કિંમત સોના કરતાં વધારે છે. ૨. વખત ઉદ્યોગ વગર શુભાવશે નહીં; પ્રતિ દિવસે સુતી વેળાએ વખતનો હિસાબ તપાસવો. ૩. ઉદ્યોગ કરે તેને પરમેશ્વર સહાય કરે. ૪. નાનપણથી ટેવ પાડીએ તેવી પડે માટે ઉદ્યોગી થવાની તથા કાંઈ પણ કામ નિયમિત વખતે કરવાની ટેવ પાડવી. ૫. ધંધા સંખંધી ઉપયોગી કેળવણી લેવા ઉપર વધારે ધ્યાન આપવું. ૬. કાંઈ પણ ધંધામાં ધરતા

પેહેલાં તેમાં કેટલા માણસોના સમાસ થઈ શકે એવું છે તેના વિચાર કરવો જોઈએ. ૭. પછી રહેલું લોહું જેમ કાટથી ખવાય છે તેમ શરીર આળસથી ખવાય છે.

અંક ૩.

ભણીને શું કરવું.*

એક વખત એવો હતો કે ભણેલા શોધ્યા પણ નહોતાં જડતા. તે વખતે નિશાળો ખડુ થોડી હતી, અને લોકને ભણવાની ઈચ્છા પણ થોડી હતી. સરકારને હરેક ખાતામાં પુષ્કળ નોકરો જોઈતા હતા તેથી થોડું ઘણું ભણેલાને પણ સારા પગારની નોકરી મળતી. વસ્તુનો ભાવ જેમ હતો અને ખર્ચ ઉપર છે તેમ ભણતરનું એ સમજવું.

હાલે હાલે નિશાળો ઘણી ઉધડતી ગઈ, અને ભણેલાનો ભાવ સારો પૂજાતો જોઈ લોકની વૃત્તિ ભણવા તરફ પણ ખડુ થોડી. ભણેલા વધવા લાગ્યા અને નોકરીઓ પૂરાઈ જવા માંડી, એટલે ભણતરની ક્ષી-મત ઘટતી ગઈ. એકજ જાતનું અનાજ ઘણું ઠેકાણું મળતું હોયતો ખરીદનાર ખર્ચે તપાસ કરે અને જે સાફ ને સસ્તું મળે તેજ લે. એ રીતે થોડી નોકરીઓ સાફ સરકારને થોડા માણસ જોઈએ અને ઉમેદવાર પુષ્કળ હોય તો સરકાર જે વધારે હુશિયાર હોય ને થોડે પગારે નોકરી લેવા ખુશી હોય તેનેજ નોકરી આપે એ સ્પષ્ટ છે.

છેક પાંસઠ છાસઠની સાલ સુધી મેટ્રીક્યુલેશનની પરીક્ષા આપનાર ને પચાસ કરતાં ઓછો પગાર નહોતો મળતો. એથી વધારે ભણી પદ્મી પામ્યા હોય તેને ઘણો ભારે પગાર મળતો. એકલું શુજરાતી ભણેલા પણ સારી રીતે ઠેકાણું પડતા.

પરંતુ હાલ આપણે શું જોઈએ છીએ. મહા પાઠશાળામાં ભણી પદ્મી મેળવી આવનારને મામલતદારોના હાથ નીચે પારખની રૂબ) ની જગા આપવાનો સરકારે ઠરાવ કર્યો છે, મેટ્રીક્યુલેશનમાં પાસ થએલાને પંદર રૂપિયાનો પગાર પણ મળવો મુસ્તફલ થઈ પડ્યો છે. અધવધરૂં ઈંગ્રેજી શિખેલા તો નકામા અથડાય છે. વકીલ વગેરેની કેટલીક પરીક્ષાઓ શુજરાતી ભણેલા આપી શકે નહિ. શુજરાતીમાં પાસ થઈ સરટીફિકેટ મેળવ્યું હોય તોપણ તેમને પાંચ માત્ર રૂપિયાની જગા પણ મળી શકતી નથી.

આમાં વાંક કોનો છે. સરકારનો કાંઈ દોષ નથી કેમકે સરકાર કાંઈ ખર્ચાને જગા આપી શકે નહિ તેમ આપણે ઉપર કહ્યું તેમ સરકારને તો જે સાફ ને સસ્તું મળે તે ખર્ચ પ્રમાણેજ લે. ભણતરને માથે પણ

* લખનાર હરગોવિનદાસ દવારકાંદાસ કાંટાવાળા.

દ્રાષ મુકી શકાતો નથી. કારણ, ભણતરની કીંમત વધારતી તેના હાથમાં નથી. વિદ્યાર્થીઓ ખિયારા મેહેનત લઈને ભણે છે અને નોકરીને માટે ખૂબ ધક્કા ખાય છે માટે એમનો પણ શો વાંક કદાચ. મેહેનત કરતાં છતાં પણ કશું ન મળે ત્યારે વાંક વિધાતાનો ગણવે, કેમ કરવું?

કોઈને સારો રસોઈઓ જોઈએ તો તે ઝટ ને થોડે પગારે મળતો નથી. તે ચારપાંચ રૂપીઆનો પગાર માગે, લુગડાં લત્તાની આધા કરે ને શેઠનું ખાય એટલે આ મોંઘા વખતમાં તેને લગભગ દશ રૂપીઆનો પગાર પરવડે. પણ છતાં ઘોરણમાં પાસ થયેલા છોકરાને પાંચ સાતનો પગાર મળવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યો છે. અહિંતો કલમ કરતાં કડછીની કીંમત વધી ગઈ. તમારે સારો આકર જોઈતો હશે તો તે પણ લગભગ રસોઈયાના જેટલી માગણી કરશે. ભણેલા કરતાં મધ્યમ ચાકર પણ વધારે કમાય ત્યારે કોની ચાકરી ચઢતી સમજવી? એક પટાવાળાને સાતઆઠનો પગાર, ને તે સાથે જ રૂપીઆ બાધ મળે પણ એક પાસ થયેલો છોકરો તેથી અરધા કે એછા પગારે આશિરદાંતની નોકરી કરતો હોય. હજમ, કુંભાર, જેવાં વર્ણ વગરનાં વસતીયાં પણ ભણેલા કરતાં વધારે કમાય એ જોઈ ભણવાને કેટલું લાગતું જોઈએ?

ત્યારે હવે કરવું કેમ? શું લોકોએ ભણવાનું છોડી દેવું? ના ભણતર તો અતિ ઉપયોગી છે. એ વડે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન વડે માણસ પોતાને જોઈતાં સાધન મેળવી શકવાને યોગ્ય થાય છે. રખડતા ભણેલા સલાહ કરશે કે જો ભણતરથી એમ થતું હોય તો અમને જોઈતાં સાધન કેમ મળી શકતાં નથી? શું અમે થોડું ભણ્યા છીએ? શું અમને પાસ થયાનાં ખોટાં સરડીફીકેટ મળ્યાં છે? તમે પાસ થયા જેટલું ભણ્યા છો એ વાત સાચી પણ તમારામાં ત્રણ ચૂક રહી છે. ૧ લી. તમે ભણ્યા પણ ગણ્યા નથી. ૨. જોઈતાં સાધન મેળવી શકાય એવી જાતનું તમે ભણ્યા નથી. ૩. એક ઘડામાં ભરેલું પાણી સઘળા પીવા માગો છો પણ પાણીના બીજા ઘડા માટે તમે મેહેનત કરતા નથી. આ વાતોનો જરા વધારે ખુલાસો કરીએ.

૧. પ્રથમ તો તમે સમજીને ભણ્યા નહિ. વેદીઆ દોરની પેઠે પોપટીઆપર વધારે કાળજી રાખી ભણતી વખતે આસપાસનો વિચાર ન કર્યો. સંસાર કામકાજને લગતું તમે કાંઈ ધ્યાન ન આપ્યું. પોતાના આપદાદાનો ધંધો ગણકાર્યો નહિ. તે નિચ ને હલકી જાતનો છે એમ માનીને કે બીજા કારણોથી તે તમે શિખ્યા નહિ. બીજા કોઈ ધંધામાં

પડવાને લાયક થવા માટે તેને લગતું જ્ઞાન મેળવવાની તમે કાળજી ન રાખી. નોકરી કરવામાં પણ ભણતર સિવાય ગણતરનું કામ પડે છે એ વાત તમે લક્ષમાં ન લીધી તેથી કદાચ તમને નોકરી મળે છે તોપણ તમે તમારા ઉપરિને એકદમ કામથી જુદી કરી શકતા નથી; તેથી ધણુ અધિકારીઓમાં એવો સામ્રો વહેમ પેસી ગયો છે કે ભણેલા કરતાં અનુભવી નોકરો સારા, એકપરથી ધણીવાર તેઓ ભણેલાને પસંદ કરતા નથી. ચોપડીયાના જ્ઞાન સાથે મંસાર ચોપડીનું જ્ઞાન પણ મેળવવાની વિદ્યાર્થીએ કાળજી રાખવી જોઈએ. એમ નથી હોતું ત્યારે ભણેલાની મજાક થાય છે ને તે પોષાતા નથી. તમે લેખાવળીમાંના બધા લેખ શિખી ગયા હોજો પણ કોઈ ખત કે અરજી લખાવા આવે તો તમને આવડે નહિ. ત્યારે લોક તમને હવે એમાં નવાઈ શી? તમે નામુંઠામું રાખવાની રીત ચોપડીમાંથી શિખી ગયા હો ને તેમાં પાસ પણ થયા હો પરંતુ તમને ચોપડામાં એક અક્ષર પણ પાડતાં ન આવડે ત્યારે તમને કયો સરાફ નોકર રાખે વાડ? તમે ચોપડી માંડેલા ઉત્તમ પ્રકારના હિસાબ સ્લેટપર ગણી શકતા હો પણ બજારમાં ચીજ લેતી વખત તેના હિસાબ ગણી ન શકો કે સ્લેટપેન ખોળવા જાઓ કે ધણીવાર લગાડો ત્યારે તમારું ભણતર તે ઠેકાણે શા કામમાં આવે? તમે ચીપી ચીપીને અક્ષર મોતીના દાણા જેવા કાઢતા હો પરંતુ કારકુનની પેઠે ઝડપથી આંક્યા વગર ને વાંચી શકાય એવું લખી ન શકતા હો તો તમને તેવી જગા કોણ આપશે?

એક બ્રાહ્મણનો છોકરો અઠાર વરસ સુધી કાશીમાં રહી ખૂબ ભણ્યો. ભણીગણીને પોતાના પોઠી ભરી ઘેર આવવા નિકળ્યો. રસ્તે એક ગામમાં કોઈ ગુણકાના ઘર સામે મુકામ કરી તે ખીચડી રાંધવા બેઠો હતો. એવામાં ત્યાંનો કોઈ શાહુકાર મરી ગયો. મોતની વાત દા-શીઓએ ગુણકાને કહી ત્યારે તે ખોલી, જાઓ તમે તજવીજ કરો કે એ શાહુકાર તે સ્વર્ગે ગયો કે નર્કે? આ વાત સાંભળી પેલા પંડિત ને આશ્ચર્ય લાગ્યું; સ્વર્ગે નર્કે ગયાની જોખમ તેના ભણતરમાં અઠાર વરસ સુધી આવી નહિ. તે આ ગુણકા અને તેની દાસીઓ સુધ્યાં જાણે છે એ શું? કદાચ હું ભણેલું જુલો ગયો હોયથ માટેલાવને પાનાં તપાસું એમ કહી તે પોઠમાંથી પુસ્તકો કાઢી તે પાનાં ફેરવવા લાગ્યો. વિચારમાં એટલો ગરક થઈ ગયો કે સુલે ખીચડી હતી તેનું પણ ભાન ન રહ્યું. ખીચડી બળીને કોયલા થઈ ગઈ અને પેલી

દાસીઓ પાછી આવી ત્યાં સુધી તેને પાનામાંથી કાંઈ હાથ લાગ્યું નહિ. દાસીઓએ જઈ ગુણકાને કહ્યું ખાઈ મારેપ શેઠ તો સ્વર્ગે ગયા. આ સાંજની બઢી તો દિગજ થઈ ગયા. તેણે જાણ્યું કે એ ગુણકાને દાસીઓ મારા કરતાં વધારે વિદ્વાન હોવી જોઈએ. હું આટલે વરસે ઘેર જઈ તે છતાં આવી વાતમાં અજ્ઞાન રહું એ ઠીક નહિ. માટે માલ પાછો કાશી જઈ થોડાં વરસ વધારે ચિખું. ફરી કાશી જતાં અગાઉ તે ગુણકાને ઘેર ગયો અને હાથ જોડી ખોલ્યો ખાઈ તું કોઈ મહા વિદ્વાન સ્ત્રી જણાય છે, અને તારી દાસીઓએ પણ પડિતાઈ મળવી છે. હું અઢાર વરસ કાશીમાં રહ્યો તોએ અજ્ઞાન રહ્યો માટે મને કૃપા કરી કહે કે પેલો મરનાર શેઠ સ્વર્ગે ગયો એમ તારી દાસીઓએ શી રીતે જાણ્યું? ગુણકા મોઢે કુચે દઈ પોપટપંડિતની મૂર્ખાઈને માટે હસવા લાગી. આખર તે ખોલી ભાઈ એવી પરીક્ષા કરવામાં કાંઈ વિદ્વત્તાની જરૂર નથી. એતે! હરેક સાધારણ સમજનું માણસ કહી શકે. સ્વર્ગ નર્ક કાંઈ આકાશમાં નથી. સૌ અહીંનું અહીં છે. કોઈ માણસ મરી ગયું તેને દાટવા ખાળવા લઈ જતી વખતે ઘણા લોક એને માટે શું ખોલે છે તે જોઈને એ સ્વર્ગે ગયો કે નર્કે એ નડકી થઈ શકે. લોકો જો એમ ખોલે કે “હરિ હરિ શેઠ પડ્યા તે ખડુ ખોટું થયું”, એ તો સવારના પોહોરનું નામ હતા. મનમાં દયા ખડુ, જુદું ખોલવું નહિ, ને મરતા સુધી એમણે દાનત ખગાડી નહોતી” તો જાણવું કે શેઠ સ્વર્ગે ગયા. એથી ઉલટું ખોલે એટલે તે કહેકે મુઝો તો પીડા ગઈ, ખધા ગામનો ઉતાર હતો, આખો ભવ કાળાં કર્મ કરીને પૈસા ભેગા કર્યા ને હાથે આમલીના ખંધ હતા તેથી એક દમડી સરખીએ હાથે કરીને કોઈને આપી નથી. જેના વિષે આવું મત લોકો બાંધે તે જરૂર નર્કજી જવાનો. ‘શ્રાદ્ધજી કાનની જીદી આલીને ગુણકાને પગે લાગી પસ્તાતો પસ્તાતો મુકામ પર ગયો.

વિલાયતમાં એક મહાગણીતિક હતા. ભૂમિતિમાં તો તે એકો ગણાતો. હિસાબ ગણવા હોય કે લખવું હોય ત્યારે તે કામ એકાંતમાં અંધારે કરવાની તેને ટેવ હતી; તેણે બે ખિલાડી પાળી હશે તેમના પર તેને ઘણો પ્યાર હતા. પોતે આરડામાં ખારણાં બંધ કરીને કામ કરતો હોય ત્યારે ખિલાડીઓને અંદર આવવા સારૂ ખારણાને તેણે બે કાણાં પાડી રાખ્યાં હતાં. મોટું કાણું મોટી ખિલાડીને માટે અને નાનું કાણું નાનીને માટે. એક દહાડો કોઈ વગર ભણેલો તેને ત્યાં આ-

વી ચઢયો; તેણે વાત કરતાં પુછ્યું કે આ ખારણાને એ કાણાં કેમ પાડી મૂક્યાં છે. પંડિતે કહ્યું મારી પાણેડી એ ખિલાડીઓ છે તેમને આવવા સારૂ એ કાણાં છે. પેલે પૂછ્યું પણ એ કાણાંની શી જરૂર? પંડિતે કહ્યું મોટીને સારૂં એટું ને નાનીને સારૂં નાનું. પેલો ખાદ્યો પણ એ કાણાંની કાંઈ જરૂર નથી. મોટા કાણાંમાંથી નાની ખિલાડી પણ આવી શકે. આ સાંભળી પંડિતે તો વિચારમાં પડી ગયો. થોડી વારે પોતાની ભૂલ સમજાઈ. ગોળના વ્યાસપરિધનાં મોટાં મોટાં ગણિત કરનારે મોટા ગોળમાં નાનો સમાઈ શકે અથવા તેમાંથી નાની ખિલાડી આવી શકે એને વિચાર ન કરતાં નકામું વધારે ખર્ચ કર્યું ને વધારે અજવાળું આવનારો રસ્તો કર્યો અને તેથી અભણના મોટા આગળ પણ પોતાના અજ્ઞાનની છાંસી કરાવી.

૨. હવે તમે શું ભણ્યાછો તેનો વિચાર કરીએ. તમે માનોછો કે સરટીફિકેટ મળ્યું એટલે ભણી ઉતર્યા પણ ખરું પૂછાવો તો તમે કાંઈ ભણ્યા નથી. તમે જે કંઈ ભણ્યાછો તે જોઈતાં સાધન મેળવી શકવાને માટે નથી પણ એવાં સાધનને માટે જે ભણતર જોઈએ તેને પેટેલે પગથીએ તમે હમણાંજ પગ મૂક્યો છે. એ ભણતર તો તમે સમજીને શિખ્યા છો તો તમારી હુદ્ધિનેજ માલ ખીલાવવા માટે છે. તમે સમજ્યા વગર ગોખ્યું હશે તો તમારી હુદ્ધિ પણ એથી ખુલી નહીં હોય. હુદ્ધિ ખોલ્યા પછી જોઈતાં સાધન મેળવવાને માટે જે ભણવાનું રહ્યું તેજ ખરેખર ભણતર છે. માટે તમે ભણ્યા વગર પોતાને ભણેલા માનોછો ને જોઈતાં સાધન મળતાં નથી ત્યારે ભણતર ઉપર કે ખીજા કોઈ ઉપર દોષ મુકોછો. તમે મને કહો તમારી ભૂગોળ કે તમારો ઇતિહાસ કે તમારું વ્યાકરણ શિક્ષક વગર ખીજા કયી નોકરીમાં કામ લાગે છે, એથી તમને કયો ધંધો આવડી જશે વાર? તમે હરેક વિદ્યામાં ફક્ત ચંચુ પ્રસારણ કર્યો છે; તમે જે કાંઈ શિખ્યા છો તે વિદ્યાનાં મૂળ તત્ત્વોજ માલ છે. હરેક વિદ્યાનાં અનેક મોટાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યો વગર, તેમાં લખેલું અનુભવી જોયા વગર અને તેને ખરેખર કામમાં આણ્યા વગર તે વિદ્યા તમે શિખ્યા છો એમ માનવામાં તમારી મોટી ભૂલ છે, અને મૂળ તત્ત્વોજ ફક્ત જાણવાથી વિદ્યાવડે જરૂરનાં સાધન પ્રાપ્ત ન થાય એ પણ નક્કી છે. સર આઈસાકન્યુટન જેવા મહાવિદ્વાને મરતી વખતે નિસાસો નાખી કહ્યું “અરે મેં આખી જીંદગી ગાળી નાખી પણ કાંઈ જ્ઞાન મેળવ્યું નહીં. મારું જ્ઞાન મહાસાગરમાંથી

એક ખિંદુ લેઈએ તેટલુંજ માત્ર છે.” આ ઉપરથી તમે તમારો મિથ્યા-
ભિમાન છોડી દો અને હંચી જાતનું જ્ઞાન મેળવવા હમેશા યત્ન કરો.

જગતમાં જે ખનાવો ખને છે તેની નિરીક્ષા કરીને મહા પંડિ-
તાએ વિદ્યા ખાંધી છે. માટે એ ખનાવો કેવા છે, શી રીતે ખને છે,
એ તમે ખોળવાનો કોઈ વખત યત્ન કરતા નથી. પ્રથમ વિદ્યાના મૂળને
જઈ વળગ્યા પછી તે જેમાંથી નિકળે છે તે તપાસ્યું નહીં અને વિદ્યાને
પુરી જોળખી નહીં ત્યારે તમારી મન કામના શી રીતે પાર પડે? એ
માટેજ જેઓ ખનાવોને વળગી રહ્યા છે તેઓ તમારા કરતાં સારું ક-
માય છે. અનુભવવડે સુતાર લવારનું કામ સિખી કુશળ થયેલો મીસ્તરી
વખતે ભણેલા ધજનેર એટલે શિલ્પશાસ્ત્રી કરતાં વધારે કમાય. અ-
નુભવથી સારી રસોઈ કરનાર વધારે કમાય ને પાકશાસ્ત્રનું પોયું ભણેલો
કાંઈ ન કમાય; કેમકે રાંધવાનું કામ અનુભવ્યા વગર તેને રસોઈ આવ-
ડનાર નહીં! પાકશાસ્ત્ર સિખીને અનુભવ લે તો આખરે તે સાધારણ
રસોઈયા કરતાં સારો નિવડે ને વધારે કમાય. જ્યાં સોનું ને સુગંધ ખને છે
ત્યાં કાંઈ ખાકી ન રહે. માટે સારી વિદ્યા ભણીને તેમાં સારો અનુભવ
મેળવે તોજ ભણેલાને જોઈતાં સાધન મળે એમ સમજવું.

મૂળતત્ત્વ કરતાં વધારે શિખેલા પણુ જે ભણેલું પૂણું કરવાને
અનુભવના પાછળથી યત્ન ન કરે તો તે તેને નકાસું થઈ પડે છે. કોઈ
મંદાપાઠશાળામાં રસાયન શાસ્ત્રનો ઠીક અભ્યાસ કરી પાસ થાય છે.
અભ્યાસ સારા જ્ઞાનને માટે નહીં પણ પરીક્ષાને માટેજ છે એમ ઘણા
વિદ્યાર્થી સમજે છે. રસાયણનું પુસ્તક અંગ્રેજીમાં ગોખી કાઢ્યું હોય
ધરંતુ તેમાં જણાવેલી વસ્તુઓ તે જોળખતા પણ ન હોય. તેને અહીં
શું કહેતા હશે ને શાની થતી હશે તે તેના જણવામાં આંધું ન હોય,
અનુભવવાનો અભ્યાસ કરતી વખતે તેને અવકાશ મળ્યો ન હોય ને
પાછળથી તેમ કરે પણ નહીં એટલે એ વિદ્યા તેને શું કમાઈ આપે
વારૂ! રસાયન તો પારસમણી છે પણ ક્યારે કે તેને ખરી રીતે જો-
ળખે ને કામમાં લે ત્યારે. નોકરી મળી એટલે તેમાં શુંચાયા ને પુસ્તક
પોયાં કખાટમાં ભરી મૂક્યાં. મહા મોડેનતે ને ઘણું ખર્ચે જ્ઞાન મેળ-
વ્યું તે પાછું ચોપડીમાંજ મૂકી દીધું એમ એનો અર્થ થયો. હવે કહે
કે એમ કરીએ તો વિદ્યા આપણને નિરપેયગી થાય તેમાં વાંક કોનો?

૩. વિદ્યાર્થી અને તેના માતાપિતાં એવી ખોટી સમજ ખડ-
કરીને પેસી ગઈ છે કે ભણવું તે નોકરીનેજ માટે; પણ આ તેમનો

મોટી ચૂક છે. શાસ્ત્રમાં નોકરીને છેક અધમ ગણી છે. ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર, ને કનિષ્ઠ નોકરી એમ કહ્યું છે, તે ખરાખર છે. તેમ છતાં સૌને નોકરી ઉપરજ મોહીની લાગી રહી છે. સૌને નોકરી જોઈએ, અને સૌ ખીજા ધંધા રોજગાર કરતાં નોકરીને શ્રેષ્ઠ ગણે છે. ત્રણ રૂપીયાની સરકારી નોકરી કરે તે હા, પણ કોઈ ધંધામાં એથી ખમણું મળે તોય તેની ના. બધા એકંજ ધડા ઉપર આધાર રાખે તો એ ઘડો બિચારો કેટલાનું પુરું કરી શકે? પછી ચાપું ચાપું જેને હાથ આંચું તે ખરું. જેને હાથ ન આંચું તે બિલકુલ તરસે મરે ને જેને ચાપું મળે તેની પણ તરસ છીપે નહીં. માટે ભાઈઓ તમે, એકજ લતે લાગવાની ટેવ છોડો. ગાડરીયા પ્રત્તાહના જેવું મુર્ખત્વ તજી દો. બધા પાલખીએ ખેસે ત્યારે ઉચકે કોણ. એ કહેવત પ્રમાણે સૌ નોકરી કરવા માંડશે તો પછી ખીજા ધંધા કોણ કરશે? ધંધા રોજગારમાં નાનમ નથી; હુઆઈ ઢાંગાઈ ને ચોરી છીનાળીમાં હલકાઈ છે.

તમે એમ પુછશો કે અમારે શો ધંધો કરવો? અમને કોઈ ધંધો આવડતો નથી, અમારી પાસે પૈસા નથી, આખરે બંધાયા વગર અમને કોઈ ધીરનાર નથી, અને અમારાથી છેક નીચો ધંધો થાય નહીં. હું તમને પ્રથમ એ કહું છું કે દરેક ભણનારે પોતાના ધરનો ધંધો તો જરૂર શિખી લેવો જોઈએ. ધરનો ધંધો હમેશના પ્રમંગથી ચોરી મેહેનતે શિખી શકાય છે. નિશાળમાં ભણતા હોઈએ ત્યારે પણ વખતે વખત નજર રાખવાથી ને કદી જોવાથી તે આવડે છે. પણ તમારામાંના ઘણાને ખાપદાદાનો કસખ ગમતો નથી, ઘણાને તે હલકો લાગે છે; ઘણા એમ સમજે છે કે ખાપદાદા કરતાં આપણે ભણ્યા એટલે વિશેષ ડાહ્યા ને હુશિયાર થયા, તોપણ જે તેવુંજ કામ કરીએ તો આપણું ભણતર શા કામનું? પણ હું એમ કહું છું કે તમે જે ખરેખરા વિશેષ ડાહ્યા ને હુશિયાર થયા હો તો તેનો લાભ લઈ તમારા ખાપદાદાનો કસખ વધારે સારી રીતે ચલાવો. એટલે તમને વધારે લાભ મળશે, ખેડૂતનો છોકરો હોય તે ભણવા માંડે એટલે ખેતીનું કાંઈ સમજે નહીં. પાસ થયા પછી નોકરી ખોજે ને તે ન મળે તો ધોખીનો કુતરો નહીં વાટનો ને નહીં ઘાટનો એમ થાય. ભણ્યા પછી આમ બને તો તે વધારે ખેદકારક કહેવાય. ખેડૂતનો છોકરો ભણ્યા પછી ખેતીવારી સુધારી વધારે પાક મેળવવા માટે પોતાના ભણતરનો ઉપયોગ ક્યાં ન કરે? વિલાયતમાં ને અમેરિકામાં ખેડૂતો ધનાઢ્ય થાય છે તે શાથી? ખેતીમાં જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાથી. એ રીતે દરેક જાતના કસખને આ વાત લાગુ પડે છે. વાણીયા બ્રાહ્મણ નોકરી ઇચ્છે, ખેડૂને નોકરી જોઈએ,

સુતાર સવાર નોકરી માગે, ને કોળી નાળી પણ નોકરીની અપેક્ષા કરે; ત્યારે તેનું પરિણામ શું થાય તેનો તમે સોદેજ વિચાર કરી શકશો.

જે તમને કાંઈ ધંધો આવડતો ન હોય તો તમે શિખવાની મહેનત કરો. જેવી રીતે તમે ભણવામાં મહેનત વખત ને પૈસાનો ખર્ચ કર્યો તેવીજ રીતે કોઈ હુનર શિખવામાં ખર્ચ કરો એટલે તમને લાભ મળ્યા વગર રહેશે નહીં. કોઈ માના પેટમાંથી કામ શિખીને આવતું નથી. સૌ હજાર દોકરો ખાધા પછી હુશિયાર થાય છે. કામ કામાને શિખવે છે એ વાત પણ ખરી છે. માટે તમારા અલ્પ જ્ઞાનનો મિથ્યા ગર્વ છોડી દેઈ આમ તેમ નોકરીનાં ફાંદાં ન મારતાં કોઈ પણ ધંધે વળગો.

તમારી પાસે જે પૈસા ન હોય તો તમારાં માખાપ શી રીતે પોતાનો ધંધો કરે છે તે તપાસી જુઓ. તેમના તરફથી કે બીજા તરફથી કાંઈ મળી શકે એમ હોય તો મેળવો. આખર એકદમ અંધાતી નથી. પાસે જે કંઈ સાધન હોય તેવડે કામ ચર કરો; તમારી હુશિયારી બતાવો માટે ને દરેક વખતે પાક દાનત દેખાડતા રહો. એટલે તમારી બજારમાં આખર અંધાયા વગર રહેશે નહીં. કેટલાક વિદ્યા ભણ્યા પછી પૈસાને વ્યવહાર ન છતાં પણ વેપારમાં પડી તે મુબ્બની અંદર શ્રીમંત થઈ પડેલા છે. વળી કેટલાક વ્યાપાર એવી જાતના છે કે તે વગર પૈસા કે જૂજ પૈસા ચલાવી શકાય; માટે પૈસા વગર કાંઈ થઈ ન શકે એમ તમે ધારો છો તે ખરાખર નથી. તમે કોહો છો કે નીચો ધંધો અમારાથી થાય નહીં પણ ધંધામાં નીચાપણું નથી. હું એમ નથી કહેતા કે 'બ્રાહ્મણને છોકરે મોચીનો ધંધો કરવો, પરંતુ મોચી હોય તે નિશાળમાં ભણીને પોતાના ધંધાને નીચો ગણે એ ઠીક નથી. તે ભણીને પોતે હંચ થયો એમ માની લે છે, પણ ખરેખરે હંચ થવાને જોઈએ તેટલાં સાધન જ્યાંસુધી તેણે મેળવ્યાં નથી ત્યાંસુધી તે હંચ થવાનો નહીં, અને પોતાનો કમખ નીચ ગણી કરે નહીં તો તે ભ્રષ્ટનો ભ્રષ્ટ થઈને ઉલટો પાપદાદાની સ્થિતિ કરતાં પણ અધમ થવાનો. નોકરી મેળવવા પુષ્કળ મહેનત કર્યો પછી કદાચ તેને પાંચ રૂપિયાની જગા મળી તો તેથી તે કેવી રીતે હંચ થશે તે સમજતું નથી. એના ભાઈઓ કે બીજા સગાવહાલા જેણે શીવીને એના કરતાં ખમણા ત્રમણા પૈસા મેળવતા હોય અને પોતે પાંચ રૂપૈયામાં પોતાનું ગુજરાન પણ ચલાવી શકતો ન હોય ત્યારે એઓમાંથી હંચ કોણ ને સુખી કોણ તેનો વિચાર કરો. તમે ભણ્યા છો તો તમારા પોતાના કસબમાં સુધારો કરો, લોકોને રૂએ એવી નવીનોરી ગીજે ઉત્પન્ન

કરે એટલે તમે વખણાશે ને સારું પેદા કરશો. ભણેલા મોચીં ચાલુ જોડમાં સુધારે કરે, અવનવા જોડા બનાવે, છુટ કરતાં શિખે, ચામડાને વારનીથ ચઢાવે, ચામડાનાં પાકીટ આદિ રૂપાળી ચીજો વિલાયતી આવે છે તેવી પોતે બનાવે તો તે ગુજરાન જેટલું તો શું પણ શ્રીમંત થવા જેટલું પેદા કરી શકે અને પોતાની ભણતર વડે સુધારેલી કારીગરીને માટે પ્રખ્યાતી પામે. એજ રીતે હરેક કસબને માટે સમજવું.

પણ વાણીયા બ્રાહ્મણ કેહશે કે અમારે કેમ કરવું. હાલ જે વેપાર ચાલે છે તેમાં તાલ નથી. લોકોને જોઈએ તેટલો વેપાર છે નહીં, ને તેઓ કાંઈ કમાતા નથી એમ ખૂબ પાડે છે, તો અમે ભણીને તેવા વેપારમાં ભળીએ તો તે પણ એક ધડાના યાણીમાં ઘણા પીવા જાય તેની અરાખર થાય એટલુંજ નહીં પણ આ ધડો તો અધુરો કે ખિલકુલ ખાલી હોય એવું છે. એક જાતનો વેપાર ઘણા કરવા માંડે ત્યારે તેમાં સારી કમાઈ રહે નહીં એ ખરું છે. વળી કેટલાંક કારણથી કોઈ જાતના વ્યાપારમાં મંદી થાય છે. મંદી થયા છતાં પણ તેની જાતનો વ્યાપાર લોકો કરે તો તેમાં તે સારું કમાય નહીં. એવું અને ત્યારે શા કારણથી મંદી છે તે ખોળી કાઢવું જોઈએ અને તેને માટે ધલાજ થઈ શકતા હોય તે કરવા એટલે વેપાર તેજ પકડ્યા વગર રહેશે નહીં. કદી ધલાજ ન થઈ શકે એમ હોય તો તે વેપાર છોડી કોઈ બીજો કરવો જોઈએ, પણ આપણા લોકો એ ખેમાંથી કાંઈ કરતા નથી તથી તેમને હુઃખ વેઠવું પડે છે. કારણ ખોળી કાઢવાં, નવી યુક્તિઓ શોધી કાઢવી, વેપારમાં સુધારો કરવો કે એક જાતના વેપારમાં તાલ ન પડે એમજ હોય તો બીજો લાભકારક વેપાર ખોળી કાઢવો એમાંજ વિલાનું કામ છે.

વેપાર ખદલવો એ આપણા દેશમાં હુદ્દયે કરીને વિકટ કામ થઈ પડ્યું છે પરંતુ હાલમાં લોકો કંઈ કંઈ ફેરફાર કરી શકે છે. છેક નીચી જાતના જે ધંધા ગણાતા હોય તે ઉંચ વર્ણથી થઈ શકતા નથી પરંતુ ખીજ જાતના કે થોડા ઉતરતા ધંધા કોઈ સિદ્ધ ખેસે તો તેને હાલમાં આઝી પંચાત પડતી નથી. વળી આપણા લોકોને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે જે રસ્તે આપણા ચાલ્યા આવ્યા તેજ રસ્તે જવાનું વધારે ગમે. નવો રસ્તો ખોળવાની તસ્દી લેવી ગમતી નથી, પણ એવી કાયદાકારક તસ્દી લેવાનું કામ ભણેલાએ ધીમે ધીમે કરવું જોઈએ. પૈસા વેચી ખાનાર ધારેખ કોયળી લઈ ખજારમાં ખેસે ને આઠે દહાડે ખે આના પણ માંડ મળવી ન શકે એમ હોય તોપણ તે કંઈ સારી કમાણીનું કામ લઈ ખે-

સવાની દરકાર ન કરે એ કેલું હુઃખદાયક કેહેવાય? પૈસાનો વટાવ એવી જાતનો થઈ ગયો હોય કે આખો દહાડો કોથળી લઈને ખેતી રહે તોય ખે દોઢીયાં પણ મળે એમ ન હોય તોપણ આપણું પારખ પડ્યા ના-ણાની કોથળી ખભે મુકી લાર ખજાનમાં જનારા ઉજળીઆટ ધંધો કરનારા તે આપણાથી ખીજો કસખ કેમ થાય? તેના મનમાં ખીજા બધા કસખ જાણે નીચાજ હોય એમ લાગે છે. મજૂરની પેઠે ત્રાંખાના પૈસાનો ખભે ભાર વેઠવો, પૈસાની આપ લે કરી હાથ કાળા કરવા ને આખે દહાડે એક આનો પણ વખત ન મળે તે ધંધો સારો શી રીતે ગણાય? તેને ઉત્તમ ધંધો ગણી ચકડી રહેવામાં ચૂક છે.

વેપાર મંદ પડવાનું મોટું કારણ પરદેશી માલ છે. પરદેશી માલ દેખાવડો ને સસ્તો આવે છે એટલે સૌ કોઈ તે લેવા પમંદ કરે છે. પરદેશી માલની ખુબી ખપત થવાથી તેવો માલ આ દેશમાં ખનવાનું બંધ પડતું જાય છે એટલે તે ખનાવનારા કારીગરો અને તે વડે વેપાર કરનારા વેપારીઓ રોજગાર વગરના થતા જાય છે. આવે સમે કેમ કરવું તે વિચાર વહેજ ખેંચી શકાય છે.

પરદેશી માલના મોટા આગળ આપણો માલ પોશાતો નથી તેનું કારણ તે દેખાવડો, સસ્તો અને અવનવો હોય છે. આ ત્રણ વાતો જો આપણે અહીં થતા માલમાં આવી શકે તો તે પોશાય. બહુલાઓ આમાંની કોઈ પણ એક વાત સિદ્ધ કરવા લક્ષમાં લે ને તેમાં તે ફતેહ પામે તો જરૂર કમાણી થાય.

માલ દેખાવડો કરવામાં વધારે ખર્ચ પડે છે તેમ નથી. વખતે એ છે ખર્ચે પણ દેખાવડો થઈ શકે. વધારે વિચારની ને વધારે સફાઈની તેમાં જરૂર છે. કેટલીક વાર તો અવનવું હોય તેને લોક દેખાવડું ગણી લે છે. જે કાંઈ અવનવું હોય તે જાતે ખરેખરું દેખાવડું ન હોય તોપણ પ્રથમ આપણને તે પ્યાડું લાગે છે, માટે આવા જન સ્વભાવ ઉપર લક્ષ આપીને ખનાવડો કરવામાં હોશીયારી જોઈએ, અને એવી હોશીયારી બહુયાથી વિશેષ આવી શકે છે. આપણા પીતળના ખડોયા ખરાખર કામમાં આવે એવાને ટકાઉ હોય છે. તેમાં કારીગરી પણ એછી નથી હોતી તેમ છતાં વિલાયતી પીતળના ચોરસ ખડોયાને લોકો વધારે પસંદ કરે છે. તેઓ તેમને દેખાવડા માને છે. હવે જે કંસારા દેશી ધાતુના ખડોયા ખનાવે છે તે સફાઈદાર પતરું લઈ વિલાયતી ચોરસ ખડોયા વધારે સેહેલાઈથી ખનાવી શકે છે, અને તે વિલાયતી કરતાં સ-

સ્તા પણ વેચી શકે એમ છે. દેશી ખડીયાનો વેપાર જેને ત્યાં ન ચાલતો હોય તે એવા જે ભણેલા કંસારાને કામ ધંધો ન સુઝતો હોય તે આવી જાતનું કોઈ કામ લઈ ખેંસે તો તેને કેમ કમાણી ન થાય વાર? એમાં કાંઈ મોટી મુંડી જોઈએ એમ પણ નથી. આવો ધંધો ગેરઆખર ભરેલો પણ કહી ન શકાય. એજ રીતે વિલાયતી જેવી દીવીઓ, ચમચા, રકાખીઓ વગેરે કરે તો નવી તરેહનો દેશમાં વેપાર જાગે ને લાભ થાય. આ કામ સોની, કંસારા, હુદાર, વગેરે કારીગરોના ભણેલા છોકરાં લઈ ખેંસે તો તેમની લોકો કેમ નીંદા કરે તે સમજાતું નથી. સોની લોકો નવાં નવાં ઘરેણું વખતે વખત પેદા કરીને ખાઈડીઓને મોહલગાડે છે તેથી ખીજા બધા કારીગરો કરતાં તેઓ સારી હાલતમાં રહ્યા છે. એજ ઉપાય બધી જાતના કોસખમાં લેવો જોઈએ. તમે જુઓ કે વિલાયતથી એક વખત એક જાતના સાજુ કે ગવનને ધોતીયાં આવ્યાં તે ખીજા વાર ભાએજેજ આવે છે તેમાં ઘોડો ઘણો ફેર થઈ ખીજા વખત ખીજાજ ઘાટેનાં આવે છે. એટલે લોકોને તે લેવાનું મન થાય છે.

માલને સસ્તો પાડવા માટે પણ કેટલીક યુક્તિઓ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં કેટલીક ચીજો ધંધર કૃપાએ એવી જથ્થાબંધ ઉત્પન્ન થાય છે કે તે સોંધી ને સફરી મળી શકે છે. એ ચીજો વિલાયતમાં જાય છે ને તેના ઘાટ બની પાછા આવે છે. એવા ઘાટ અહીં બની શકે એમ છે માટે તે ખનાવામાં રખડતા ને નજીવી નોકરી કરતા વિદ્યાર્થીઓ કામે લાગે તો તેમને જરૂર ફાયદો થાય. હું તમને યોડા દાખલા આપું એટલે તે ઉપરથી વિચાર કરશો. તો તમને પુષ્કળ કામ જડી આવશે. અહીં અજમો પુષ્કળ પડે છે. અજમો વિલાયત જાય, ત્યાં તેનો અર્ક કહાડે ને તે અહીં આપણે પાંચસાત આને તોલો લઈએ. એવો અર્ક અહીં સેહેજ કાઢી શકાય એમ છે. અને તે વિલાયતના કરતાં અહીં કાઢે તો સસ્તો પડે એમાં પણ શક નથી. અત્તર ખેંચવાનું કામ આપણા લોકો જાણે છે. જે ચંત્રથી અત્તર ખેંચાય તે ચંત્રથી અર્ક તો જલદી ખેંચાય. મોટા ચંત્ર કરે તો જથ્થાબંધ અર્ક નિકળે ને તે સસ્તો પડે. અર્ક કાઢવાનું કામ બ્રાહ્મણ વાણીઆના છોકરા લઈ ખેંસે તો તેને શી નાનમ લાગે તે કહો. એમાં ખુલ્લું પેસાનું કામ પણ નથી પણ તમે કેહેશો કે અમને અર્ક ખેંચતાં કેમ આવડે? અમે એવું કાંઈ ભણ્યા નથી. ભણ્યા નહિ તો કાંઈ હરકત નથી; હવે ભણવા માંડો.

જંગલમાં પુષ્કળ જાતનાં લાકડાં થાય છે તેમાંથી કેટલીક જાત

તા લાકડાંની હાથમાં ગ્રાહવાની શોભીતી લાકડીઓ, આંકણીયો, રૈતદા-
નીયાં દાખડીઓ, ખટન વગરે ખની શકે. પ્રથમ અજમાશ કરવામાં કાંઈ
ખડુ પૈસા જોઈશું નહિ. ફક્ત મેહેનત, ધીરજ ને મંડ્યા રહેવાની પ્રથમ
જરૂર છે. કામ સિદ્ધ થયા પછી થોડા પૈસામાં એવી જાતનો વેપાર ચા-
લી શકે, ને કમાઈ થાય. આવાં આવાં કામ કરનારની કોણ નીંદા કૂર-
શે ને તેમને કોણ નાત ખહાર મુકશે વાડ? કદી કોઈ આણસ-
મજી નિંદા કરે તો તેયોજ ડરીને દુખી થવું એ ખરાખર નથી. આપણે
અહીં ખેરીયા પેહેલાંના જેવું કામ કરતી નથી. પહેલાં દીવેલ તેલ વગેરેનું
ખરચ ખેરીઓ રેંટીયાપુણીમાંથી કાઢતી. રેંટીયા કાંતવાનું કામ પડી ભા-
ગ્યું એટલે ખેરાંને તડાકા મારવાનું થયું. પરંતુ તેમને માટે કાંઈ નવા
ઉદ્યમ ખોળી કાઢવા જોઈએ. તેમને ઉપયોગી થીવતાં ભરતાં શિખવ્યું
હોય તો તેથી લાભ થાય. દોરાના ખટન તેઓ કરે તો તેમાં સોડેજ
કમાઈ થાય. ખીજા પણ અનેક તરેહનાં ઘેર ખેડાં ખેડાં કામ થઈ શકે
એવાં છે તે હલકા નોકરો ઘેર કરી શકે અને તેમાં ઘરનાં ખેરાં છોકરાં
પણ મદદમાં આવી શકે. અમદાવાદમાં એક ઉચાગર થયેલા મેહેતાજીએ
બિલાયતી જેવા પાકા દોરાની ગોટીઓ આંટીઓ વગેરે કરવાનો પોતાની
મજે સંચો ખનાવ્યો છે અને તે તેની સ્ત્રી અને કેટલીક ખેરીઓને રોજ
રાખી ચલાવે છે. એથી ઘણી ખેરીઓને ઉજ્જા મળ્યો. તે મેહેતાજીને
હાલ મહિને દસ રૂપીયા મોખા મળે છે. તે આશા રાખે છે કે આગળ
જતાં વધારે લાભ થશે. આવાં આવાં કામ ખોળી કાઢવાં ને ચલાવવાં
એમાં ભણતરનો ખરો ઉપયોગ છે.

સંચાવડે કામ જલદી થાય છે. અને તેથી તે સરતું પડે છે. મોટા
સંચા લાવવાનું ગરીબ લોકથી ખને નહીં. પણ કેટલાક હાથે ચલાવવાના
નાના સંચા થાય છે તે થોડા રૂપીયામાં મજે કે અહીં તૈયાર કરી શકાય
અને સાધારણ અક્કલથી ચલાવી શકાય. મોજાં વણવાનો હાથ સંચો
અમદાવાદમાં ને ખેડામાં છે તેવા મગાવી કે ખનાવી કામ કરે તો
લાભ થાય. વધારે કામ થાય એવી સાજો મળે છે. લાકડાં શીગડાં વ-
ગેરેનાં ખટન કરવાના, ફીત ખનાવવાના, તાર ચપડવાના, કપડાં ધોવાના,
કોતરણું કામ કરવાના, પરખીડાં ખનાવવાના, દોરા ચરડવાના વગેરે અનેક
તરેહના સંચા પાંચપચાશ રૂપીયામાં આવે અને તે વડે કામ કરે તો
સારો લાભ પણ થાય. આવી જાતનું કામ કરવામાં કોઈ નિંદા કરે
નહિ. એ કામ કાંઈ હલકું પણ ગણાય નહિ.

છેવટ મારે તમને કહેવાનું એટલુંજ છે કે ઉપર કહેલી સઘળી વાતો વાંચીને ખૂબ વિચાર કરો. કેટલાએક જોલ તમને કડવાતા લાગશે પણ તે રોગ સમે ઓસડ સમાન છે. ભણીને શું કરવું એ વાતથી, એવી તમને સમજ પડશે. ટકા ટકાની વાતો મળવાથી એકજણને અત્યંત લાભ થયો હોતો, એજ રીતે આ ત્રણપાંધની વાત હું તમને આપું છું. પૈસા ખરચીને લીધેલી વાત નકામી જવા દેશો નહિ. આહાશો તો વખતે એક પૈસાની વાત વડે પૈસાદાર થઈ શકશો. નીચેના સિધાંત કાળજીમાં ટોતરી રાખજો.

૧ આપણે ભણી ઉતર્યા એમ કદી માનવું નહિ. ૨. આખી જીંદગી વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં ગાળવી. ૩. ભણવું ભલવું નહિ. ને નવું નવું ઉપયોગી શિખ્યા કરવું. ૪ સંસારનું અનુભવી જ્ઞાન મેળવી ભણ્યા પણ ગણ્યા નહિ એ દોષ ટાળવો. ૫. ભણવું નોકરીનેજ માટે છે એમ નથી. ૬. કોઈ પણ પ્રમાણીક ધંધો કરવામાં નાનમ નથી. ૭. નવા નવા હુન્નર શિખવા ને તે વડે કમાઈ થાય એમ કરવું.

અંક ૪ થો.

એક લોકોને સુચનાઓ.

એક ખાતરને પાણી, કરમને આણે તાણી.
 ઘણા ખેડુત લોકો કહે છે કે પ્રથમ કરતાં હાલ પાક થોડો થાય છે, એ વાત ખોટી નથી. પણ એ વિષેનાં કારણો વિચારવંત લોકો અને સાધારણ ખેડુ લોકો જૂઠાં જૂઠાં ખતાવે છે. સાધારણ લોકો કહે છે કે આ તો કળિયુગ છે, ને પૃથ્વીએ કસ ચોર્યો છે તેથી પ્રથમ કરતાં હાલ પાક ઓછો થાય છે. વિચારવંત લોકો યુગ મહાત્મ્ય, અથવા કાળ મહાત્મ્યને ખરું માનતા નથી. તેઓને એમ લાગે છે કે માણસની સારી કે નરસી સ્થિતિ તેની કૃતી ઉપર આધાર રાખે છે. આ ખાખતમાં તેઓ એમ કહે છે કે પૃથ્વીએ કસ ચોર્યો નથી, પણ પૃથ્વીમાંના ફળદ્રુપ દ્રવ્યો જે ખેતીવડે ઘણા કાળથી લઈ લેવામાં આવે છે તેનો ઉમેરો પાછો જમીનમાં થતો નથી, તેથી જમીનમાંનો પાક ઘટવા લાગ્યો છે. એ તેમનું કહેવું વાજબી છે. મારે જમીનના ફળદ્રુપ અંશો જમીનમાં પાછા નાંખે તો જમીન પાછી ફળદ્રુપ થયા વગર રહે નહીં. એ વાત સમજવા સારું દુધાળી ભેંસ અથવા ગાયનો દાખલો લઈએ. કોઈ ગાય અથવા ભેંસ સારી દુધાળી હોય, પણ જો તેનો માલીક દુધ કાઢી લઈ તે ગાય અથવા ભેંસને ખાઈ જીવે, કપાસીઆ, અન્ન, ઇત્યાદિ પુષ્ટિકારક પદાર્થ ન ખવરાવે તો તે ગાયનું અથવા ભેંસનું દુધ કમી થાય. તેજ પ્રમાણે જમીનના ફળદ્રુપ અંશો પાછા ન આપીએ તો તેની સ્થિતિ પણ તેવીજ થાય. વળી એ વાત અનુભવ સિદ્ધ પણ છે. કોઈ પડતર જમીન નવી ખેડી હોય ત્યારે થોડા વર્ષ સુધી તેમાં પાક વધારે થાય છે, તેનું કારણ એ કે એવી જમીનમાં ધળદ્રુપ દ્રવ્યો વધારે હોય છે. તે વર્ષો વર્ષના પાકમાં થોડા થોડાં કમી થાય છે ને તેથી પછી પાક ઓછો થતો જાય છે.

આ દેશમાં પ્રથમ પાક વધારે થતો હતો એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. એ વિષેની ખાતરી પાછલા વખતના થોડા ઘણા દાખલા જે મળી આવે છે તેથી થાય છે. સત્તરમા સૈકામાં એક એકર જમીનમાં ૧૩૩૮ રતલ ચોખા, ૧૧૫૫ રતલ ઘઉં અને ૬૭૦ રતલ કપાસ અથવા ૨૨૩ રતલ રૂ એ પ્રમાણે પાકતું હતું. ને હાલમાં ૮૦૦ થી ૯૦૦ રતલ ચોખા, ૬૬૦ રતલ ઘઉં અને ૫૨ રતલ રૂ* પાકે છે. ભરૂચ જિલ્લાને

* શાર્ટકી પાનું ૧૨૨.

માટે મળેલા આંકડા વધારે ખાતરી કરે એવા છે. સને ૧૮૨૮ માં ૧૨૮ રતલ રૂ ની, સને ૧૮૪૪ માં ૮૩ રતલ રૂ ની, સને ૧૮૫૮ માં ૧૭ રતલ રૂ ની સરાસરી હતી અને હાલમાં ૫૨ રતલ રૂ ના પાકની સરાસરી છે. એ ઉપરથી પ્રથમ કરતાં પાક કેવી રીતે દિવસે દિવસે ઓછો થાય છે એનું અનુમાન થઈ શકશે. તે પર વિચાર કરતાં એમ ભાસે છે કે જો આ દેશના ખેડુ લોકો પોતાની રિયતિ સુધારવા સારૂ પ્રયત્ન નહીં કરે તો આવતી વીસીમાં પાક ઘણાજ કમી થઈ જશે.

ઈંગ્લાંડ દેશની જમીન આ દેશના કરતાં સારી નથી. પણ ત્યાંના લોકો સરાસરી ૫૦ મણુ ઘઉં હાલ એક એકરે પકવે છે. ને કેટલોક ઠેકાણે તો એથી પણ ઘણા વધારે પાક થાય છે.

અમેરિકા દેશમાં પણ સાધારણ અને સુધરેલા ખેડુત લોકોના પાકમાં ઘણા તફાવત પડે છે. સાધારણ ખેડુની ખેતીમાં એક એકરમાં ૭૦ મણુ ખીજું ધાન્ય અથવા ૨૬ મણુ ઘઉં પાકે છે. ત્યારે સુધરેલી રીતે ખેતી કરનારના પાકમાં એક એકરમાં ૧૬૦ થી ૨૦૦ મણુ સુધી ખીજું ધાન્ય અને ૯૦ મણુ સુધી ઘઉં થાય છે. આવા દાખલા જોઈ આ દેશના ખેડુત લોકો જો પોતાની ખેતી સુધારવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે પણ સફળ થશે એમ મને લાગે છે.

ખેતીમાં ખેડ અને ખાતર એ બે મુખ્ય છે. અને એમાં ઘણા સુધારો આપણા દેશમાં થવા સરખો છે. પરંપરાથી ચાલતી આવેલી રીતમાં ફેરફાર કરવા તરફ આપણા લોકો ખિલકુલુ લક્ષ લગાડતા નથી, એ મોટી ખેદની વાત છે. આ દેશમાં હજારો વર્ષ પહેલાં જે હજો ચાલતાં તેજ હાલ પણ ચાલે છે. તેમાં કાંઈ પણ કેહેવા જેવા સુધારો થયો નથી. ઈંગ્લાંડના લોકો આપણા જેવા નથી. તેમણે હજો જૂદી જૂદી તરેહનાં ખનાવ્યાં છે. તેમાં વળી વરાળનાં યંત્ર વડે ચાલે એવાં પણ ખનાવ્યાં છે. તેથી ત્યાંના ખેડુતો થોડા ખર્ચમાં વધારે જમીન ખેડે છે. એ ભારે કીમતનાં હજો આ દેશના ખેડુ લોકોને પસંદ પડે તેમ નથી. તેમજ લોહાનાં ભારે હજો આ દેશના નખખા ખજાને માફક આવે એવાં નથી, માટે આ દેશના હજોમાંજ થોડો ફેરફાર કરવો જોઈએ ને તે થઈ શકે એવું છે.

અમેરિકન તથા અંગ્રેજી નખનાનાં ઘણી જાતનાં હજોનો આ દેશમાં જૂદે જૂદે ઠેકાણે અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, તે અહીંયાં સારાં

૧ જમીન એક વર્ષ વાસેલ રાખી કપામ કરે છે ત્યારે એથી વધારે પાક થાય છે, પણ આ આંકડા સરાસરીના છે એમ લાગે છે.

ચાલે એવાં નથી એવું હતું છે. * પણ કાનપુરમાં મી. સ્મીથ અને કંપનીએ આ દેશના હળમાંજ ઘોડો ફેરફાર કરી હજો ખનાવ્યાં છે, તે સારાં કહેવાય છે. હીસારના સરકારી કચારૂ કાર્મના સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મેજર જનરલ એ. જી. એન્જીસો સાહેબે હળ કર્યાં છે, તે સુધાં અને સારાં ચાલે છે, એમ કહેવામાં આવે છે. “ રાનસમના પ્રીમીટીવ ઇન્ડીયન પ્લાટ્” એ નામના હજો આવે છે, તે ઉપરથી ઘડેલા લોદાનું હળ નડીયાદના દેશાઈ રાવ ખાહાદુર વેહેરીદાસ ગાજીભાઈ એમણે ખનાવરાવ્યું હતું ને તે વડોદરા ખેતીવાડી પ્રદર્શન વખતે ચલાવવામાં આવ્યું હતું, ને તે ઠીક ચાલ્યું હતું. આમાંથી કાંઈ નમુનાને અનુસરી અથવા આ દેશમાં જૂઠા જૂઠા દેકાણે ચાલતાં હજોમાં ત્યાંની જમીનની તથા દોરોની સ્થિતિ ઉપર નજર રાખી ફેરફાર કરવામાં આવે તો ખેતક ફાયદા થાય એવું છે. હાલ જમીન ખેડાય છે તેનાથી ઉંડી અને તેટલાજ ખજાદથી ખેડાય એવું કંઈ થણુ જોઈએ. હળ આ દેશમાં ખની શકે અને તે દુરસ્ત કરવાં હોય તો તે પણ અહીં થઈ શકે ને ખરચ વધારે લાગે નહીં એ વાતો ફેરફારની ખાખતમાં મુખ્યત્વે કરી ધ્યાનમાં રાખવો જોઈએ. ખેડવામાં જમીન જેમ ઉંડી ખેડાય તેમ વધારે સારું. પણ તેની સાથે ખાતર વાળી ફળદ્રુપ જમીનનું પડ ઉપર હોય છે તે નીચે જઈ નીચેની માટી ઉપર આવે તો તે સારું નહીં. એ માટે ખે ઉપાય છે. પેહલો—જમીન વર્ષો વર્ષ ઘોડી ઘોડી વધારે ઉંડી ખેડવી. ખીજો—અમેરિકામાં અખસોઈલપ્લાટ નામનાં હળ થાય છે, તેવાં અહીં શરૂ કરવાં. ઉપરની જમીન ખીજ હળથી ખેડવી, ને પછી નીચેની જમીન એ હળથી ખેડવી. એ હળમાં એ ફાયદા છેકે નીચેની માટી ઉપર નહીં આણતાં જમીનને અંદરથી પોલી કરે છે. એથી ઉપરની જમીનનું ફળદ્રુપપણું કાયમ રહે છે, ને જમીન પોલી થવાથી, છોડવાનાં મૂળ, સારું પોષણ પામી, છોડવા મજબૂત થાય છે, ને તેથી પાક સારો આવે છે. ખેડમાં જમીનના પરમાણું જેમ જુદા જુદા થાય તેમ સારું; અથવા ખેડતની ભાષામાં કહીએ તો, જેમ દેખાં ભાગવામાં આવે તેમ વધારે સારું, એ વાત હમેશા ધ્યાનમાં રાખવી.

ખીજ ધ્યાન આપવા જેવી વાત ખાતરનો સુધારો છે. ખાતરમાં પાતળ (પ્રવાહી,) અને સૂકું એવા ખે ભેદ છે. આ દેશમાં ઉકર-ડાનું ખાતર કરેછે, તેની ખેડુ લોકો ખિલકલ કાળજી રાખતા નથી. તેથી

જીંડીયન અગ્રીકલચરીસ્ટ જાનેવારી સન ૧૮૮૦નો નંબર પાનું ૬.જોવું.

એ ખાતરનો જેટલો શુણુ લાગવો જોઈએ, તેટલો જમીનને લાગતો નથી. ખાતરનો મુખ્ય ભાગ જેથી છોડવાને પોષક દ્રવ્ય મળે છે, તે ભાગ ખાતર તડકામાં ખુબ્બુ જડવાથી જતો રહે છે. ઉકરડાનું ખાતર સારું કરવામાં નીચેની મુખ્ય વાતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ.

૧. એ ખાતર ઉપર વરસાદનું પાણી અને સૂર્યનાં કિરણો પડે નહીં, એ માટે છાપરા નીચે ઉકરડો કરવો અથવા જમીનમાં છોખંધ ટાંકા જેવો ખાડો કરવો, અથવા છોએલી મોટી કાઠીઓમાં ખાતર પડે એવી તજવીજ કરવી.

૨. ખાતર હમેશા જમીનું રહી જેમ તેનો કોહોવાટ થાય તેમ વધારે સારું.

૩. ઉકરડો અથવા ટાંકામાં ખાતર નાંખવું. તે એવી રીતે નાંખવું કે દરરોજ જે ખાતર થાય તેનો એક થર દેવો અને દીવસે ઢોરોનું જે મુતર થાય તે ખાતરનાં થર ઉપર રેડવું, અને ઉકરડામાંથી એ પદાર્થ બહાર આવે તો તેને સારું એક ખાડો ખાત્રુ ઉપર નીચાણમાં કરવો, તે એવી રીતે કરવો કે તેમાંજ એ પાતળો ભાગ પડે ને તેમાં જે પાણી (મુત) ભરાય તે તે પાછું ઉકરડા ઉપર નાંખવું.

આ રીતે કાળજીથી જો ખાતર તૈયાર કરવામાં આવે, તો તેનો ઉપયોગ કરવાથી જમીન ફળદ્રુપ થશે. અને ખેતરમાં ખરસણું વધારે થશે નહીં. ઉકરડાનું ખાતર એક વાર ખેડ કરી, ખીજી વારકી ખેડ થતાં પેહેલાં નાંખવું, એટલે ખીજી ખેડ વખતે તે જમીન સાથે મળી જશે, અને તેથી તે ખાતર પાકને ઘણું શુણુ કરશે.

ખેડેલી જમીનમાં ઢોર બકરાં ઉંટ ઇત્યાદી ખેસાડવાથી તેમનું ખાતર જમીનનાં પરમાણુ સાથે ઉપરથી નાંખવા કરતાં જલદી મળી જાય છે, ને તેથી તે જમીન કસવાળી થાય છે. આ વાત ગરૌતરના ઘણા ખેડુતો સારી રીતે, જાણે છે. શિયાળામાં જમીન ખેડ્યા પછી ખેતરમાંજ જો ઢોર ખેસાડવાનું બની શકે તો આ રીતથી સારો ફાયદો થાય.

ઢોરનું ખાતર આ દેશમાં વાપરવામાં આવે છે, પણ ધોડાની લાદના ખાતરનો ઉપયોગ આપણા લોકો કરતા નથી. યુરોપમાં એ ખાતરનો સારો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ધોડાની લાદ ગરમ છે, ને બળદનું છાણ થંડું છે. એ ખેડનો ભેગ કરવામાં આવે તો ખાતર સારું થશે. અને લાલ જે લાદ ફેંકટ જાય છે તે જશે નહીં. આ વિષે આ દેશમાં કોઈ અનુભવ લઈ એ ખાતરનો સારીતે ઉપયોગ

કરી ખતાવે તો તેથી બહુ લાભ થાય.

સૌથી મોટું ઉપયોગી, અને કીમતી ખાતર માણસનું મળમૂત્ર છે તે આ દેશના ઘણા ખેડૂત લોકો ઉપયોગમાં લેતા નથી, અને તેથી એ કીમતી ખાતર વ્યર્થ જાય છે. ચીન અને જપાન દેશમાં આજ ખાતરથી જમીનની ફળદ્રુપતા ઘણા કાળથી ત્યાંના લોકોએ જાળવી રાખી છે હિન્દુસ્તાનમાં પણ જે જે ઠેકાણે આ ખાતરનો ઉપયોગ લોકો કરે છે ત્યાં તેથી જમીનને ઘણાજ ફાયદો થયેલો છે. આ ખાતર ગંદકી વાળું હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવા ઉપર આ દેશના લોકો લક્ષ આપતા નથી. પણ એ મોટી ભૂલ છે. એ ખાતરના ઉપયોગ વિષે, આખા યુરોપમાં પ્રખ્યાતિ પામેલો ડાક્ટર લાઈપીગ નામનો રસાયણવેત્તા લખે છે કે, શેહેર અને કસ્બાઓમાં જે અનાજ ખેડૂત લોકો પુર પાડે છે, તેમને શેહેરના લોકોના મળમૂત્રનું ખાતર મળે તો તે જમીનનું ફળદ્રુપપણું કાંઈ પણ વખતે ઘટશે નહીં.

એ ખાતર ગંદકી વાળું છે ખરું પણ માણસનો મળ તાજે હોય ને તે ઉપર માટી પડે તો તેથી ગંદકી રહેતી નથી. જે ગામોમાં મ્યુનીસીપાલિટીઓ છે, અથવા તાજખાનાંઓ ભંગીયા વાળે છે, ત્યાં જુજ ખર્ચમાં એ ખાતર સાફ ખનવા જેવી રીત શાર્ટર્કી નામના એક જર્મન વિદ્વાને ખતાવી છે. તે કહે છે કે, મોટા એ અથવા ત્રણ ખાડા ખોદીને તેની મટોડીના ઢગલા, તે ખાડા નજીક કરવા; દરરોજ જે મળમૂત્ર નીકળે, તે એ ખાડામાં એક સરખો થર થાય, એ રીતે નાંખવું અને તે ઉપર માટીના ઢગલામાંથી તેટલોજ માટીનો થર થાય, એવી રીતે માટી નાંખવી. એ ખાડામાં વરસાદનું પાણી ન જાય તથા તડકો ઉપર ન પડે, એ માટે છાયા કરવી. એ રીતે ચોમાસા સુધી રહેવા દઈ પછી એ માટી સાથે મળમૂત્ર મળી જે ખાતર થાય છે તેનો ખેતરમાં ઉપયોગ કરવો. તેમ કર્યાથી એની ગંદકી આવતી નથી ને પાકને ઘણું શુણ્કારી એ ખાતર થાય છે.

એજ પ્રમાણે હાડકાંનું ખાતર પણ ફળદ્રુપ છે. આ દેશમાં હાડકાંનો કાંઈ ઉપયોગ કરવામાં આવતો નથી. ઇંગ્લાંડ દેશમાં પ્રથમ ખીડની જમીનમાં એ ખાતર નાંખવાનો પ્રચાર શરૂ થયો; ને તેમાં તેનો ઘણો ફાયદો જણાયાથી વાવેતરની જમીનમાં પણ એ ખાતર દાખલ થયું. એ ખાતર થોડું હોય તોપણ જમીનને સારો શુણ્ક કરે છે, ને ઘણા દિવસ લગી તેનો શુણ્ક પડેલો છે. ઇંગ્લાંડમાં પ્રથમ હાડકાના અરધા ઈંચના કડકા કરી તે નાંખવાનો પ્રચાર શરૂ થયો, ને ત્યાર પછી તેને ઝીણાં

કરવાનાં થતાં થયાં. સને ૧૮૪૦ માં લાઇબીંગ નામના રસાયણશાસ્ત્ર-વેત્તાએ એનું સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે હાડકાના લોટ ઉપર જે સલ્ફ્યુરીક આસીડ (ગંધકનો તેજાબ) નાંખ્યો હોય તો તેથી હાડકાના પરમાણુ, જમીન સાથે વેહેલા મળી જાય છે. એ ખાતરને “સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ” કહે છે, એ ખાતરનો હમણાં યુરોપમાં ઘણો ઉપયોગ થાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે ઇંગ્લાંડ દેશમાં જે હાડકાં થાય છે તે સિવાય ૬૨ વર્ષે ૫૬૦૦૦ ખાંડી હાડકાં ઇંગ્લાંડમાં પરદેશથી જાય છે. આ દેશમાંથી પણ ઘણાં હાડકાં રેલવેથી જાય છે, એમ જોવામાં આવે છે, પણ તેનો ઉપયોગ લોકો અહીં હજી કરતા નથી, એ ખેતકારક છે. ગંધ સાલમાં વડોદરા રાજ્યના દીવાન સાહેબે એ ખાતર વડોદરામાં કરાંચું હતું, અને તેનો અનુભવ લેવા સારું એ ખાતર જૂદે જૂદે ઠેકાણે મોકલ્યું હતું. ડાંગર વિનાના પાકને એ ખાતરથી સારો ગુણ થયો હતો તમાકુ તથા મરચાંની વાડીને પણ એથી સારો ગુણ થયો એમ જણાયું હતું. આ લખનારે પોતે એમ જોયું છે કે જેટલી જમીનમાં સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ નાંખ્યો હોતો તેટલીજ, ને તેવીજ જાતની જમીનમાં સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ કરતાં છાણનું ખાતર ત્રીસગણું વજનમાં વધારે નાંખ્યું હતું, તોપણ સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ જે જમીનમાં નાંખ્યું હતું, તેનો પાક સારો થયો હતો.

એક અમેરિકન વિદ્વાન કહે છે કે સુપરફોસ્ફેટ ઓફ લાઇમ જાતનું ખાતર ઉપરના પાકને તથા હાડકાના લોટનું ખાતર જમીનની અંદર થનારા પાકને સારું ભાવે છે. હાડકાં ઝીણાં કરવાનો એક સેહેલો ઉપાય એ છે કે, હાડકાના કડકા આથરે એક ઇંચના કરવા; ને તે પાણીમાં ખૂબ પલાળવા અને તે તથા તેની સાથે તેટલીજ માટી મેળવીને તે ઢગલા તડકામાં મૂકવા દેવા, તેથી તાપની ગરમી હાડકાંને લાગી હાડકાં ખેતરમાં નાંખતાં જ ઝીણાં થશે, ને જમીનના પરમાણુ સાથે મળી જશે.

આ દેશના ખેડુત લોકો પ્રવાહી ખાતરનો ઉપયોગ બિલકુલ કરતા નથી, એ મોટી ભૂલ છે. પ્રવાહી ખાતર જમીનના પરમાણુ સાથે વેહેલું મળે છે, ને તેથી છોડવાને ફાટા ઘણો થાય છે. છાણ અને મુતરનું પ્રવાહી ખાતર કોહોવા દૃષ્ટ તે વરસાદ પડતાં પેહેલાં ચોડીવાર અગાઉ નાંખ્યું હોય તો, તેનો ગુણ જમીનને ઘણાજ થાય છે એ ખાતર પીપમાં ભરી ગાડામાં નાંખી લાવી, ખેતરમાં છાંટ્યું હોય તો ચોડી મેહેનતથી આખા ખેતરમાં છાંટી શકાશે. એવા ખાતરનો ઉપયોગ પ્રથમ આ દેશમાં થતો હતો. ભરૂચની નજીકના એક

આમમાં એ રીતે ખાતર નાંખતા હતા તે જોઇ યુરોપમાં એવી રીતે ખાતર નાંખવાની ભલામણ ડાકટર હોન્ડ નામના પ્રવાસીએ ૪૦ સં. ૧૭૮૭ માં કરી હતી એ ઉપયોગી રીતનો શુજરાતમાંજ પ્રસાર થયો નથી એ મોટું આશ્ચર્યકારક છે.

આપણા ખેતુ લોકો ઉકરડાના ખાતર વિના ખીજ ખાતરનો ઘણુંકરી ઉપયોગ કરતા નથી, પણ સુકાં માંછલાં, મીઠું, ચુનો, સુ-રખાર, કોઈ પણ જ્વનવરનો મળ, તળાવની તરી, ઘરમાંનો ખુમાસ ચામડાની છોલ, લાકડાંનો વેહેર, લોહી, માંસ, પક્ષીની પાંખો, ઉન, રાખોડી, નાના છોડવા, પક્ષીઓની હગાર, ખાળકુંડીનું પાણી, ગામમાંનો કચરો* ઇત્યાદી પદાર્થોનો ખાતરમાં સારો ઉપયોગ થાય છે. સુરખાર કીમતી છે, તેથી ખાતરમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનું ગરીબ ખેતુતોને અઘરું પડે છે, માટે તેને બદલે આ સેહેલી રીત આપું છું. ખાળ તથા દોરો ખાંધવાની જગામાંનું મુતર ઇત્યાદિ મિશ્રિત પાણી એક મોરસ ખાણમાં નાંખવું, તેમાં રાખોડો તથા કાંકરી નાંખવી, ને સૂર્યનો વળે તડકો તે ઉપર પડવા દેવો. પછી કાંકરી તેમાંથી કાઢી નાંખી ખાકીના ભાગ ખાતર તરીકે વાપરવો. એ ખાતર સુરખારજેવું શુભકારી છે.

ખેતુતે ખીની અને તે ચોરવાની પણ કાળજી રાખવી જોઈએ. ખી સારું અને પકવ થયેલા દાણાનું રાખવું. તે સજેલું અથવા બગડેલું લેવું નહીં. ખી ચોરતા પેહેલાં મોરચાનું પાણી તેની ઉપર છાંટી સુકવું હોય તો એથી ખીને ઉધાઈ અથવા ખીજ જવજનું ભાગતા નથી ને ખી સારું ઉગે છે.* ચોરતી વખત ખી સાથે ખાળનો થોડો ઉપયોગ ફેટલાક ખેતુતો કરે છે, એ પણ સારી રીત છે. ચોરવામાં ખેતુતે આ વાત હમેશા ધ્યાનમાં રાખવી કે જેમ બની શકે તેમ સરખા અંતરે ખોજ ચોરવું. નજીક નજીક ખી ચોરવા કરતાં દૂર દૂર ચોરવું, ચરોતરમાં ચોકડીની બાજરી નામે ચોરી મદતથી બાજરી ચોરવાનું

* દુરકાર સાચીટીક એન્ડ એકોનોમીકલ રીસર્ચ.

* આશરે પોણા શેર મોરચા દશ શેર ઉશળેલા ગરમ પાણીમાં નાંખીને તેવું પાણી થવા દેવું ને પછી તે થડું કરવું. એ પાણી બાજરી ખીને માટે ખસ છે. ખીના દાણા કઠણ હોય તો જગીન ઉપર પાથરી તેના ઉપર એ પાણી છાંટી તે દાણા હલાવી એક સરખા પળળવા દેવા. એ આશરે બે ત્રણ કલાક પછી સુકારો ને સુકાયા બાદ ચોરવા ને લાયક થશે.

શરૂં થયું છે. એ રીતે એક હાથના અંતરે ખાજરી ઓરવામાં આવે છે તેથી એક વીધામાં દશ હજાર છોડ થાય છે. એ રીતથી ખાજરીના છોડવા અંતર ઉપર રહે છે ને તેથી તેમનું પોષણ સારું થઈ પાક ખમ-ણા અથવા અઢીગણા વધારે થાય છે એવું કેટલેક ઠેકાણે અનુભવથી સિદ્ધ થયું છે. ઓરવામાં ખીજ એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી કે હમેશાં એ-કજ જાતનું વાવેતર કરવું નહીં, તેમ કરવાથી તે વાવેતરના પોષક દ્રવ્ય જમીનમાં હોય તે ઓછા થઈ જમીનનો કસ ઓછો થાય છે. પણ જ-મીનમાં વારા ફરતી જૂદું જૂદું વાવેતર કરવું હોય તો એ પ્રમાણે થતું નથી. એકથી વધારે જાતના વાવેતર સાથે કરવાનાં હોય ત્યારે તે કયારે તૈયાર થશે એ વાતનો વિચાર કરી એક વાવેતરનો ફાલ ખીજ વાવેતર ને નડે નહીં એવી રીતે તે વાવેતર કરવું. એવા વાવેતરથી જમીનનો રસકસ જતો નથી. થોડી મુદતથી ચણા અને કપાસના વાવેતર વિષે એ ખાખતનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે, ને તે પરથી ઘણા ફાયદો થ-તો હોય એમ જણાયું છે. ચણાના વાવેતર સાથે કપાસની ઓજા કહાડી પેહેલા વરસાદમાં કપાસ ઓરે છે. ચણાનું વાવેતર જલદી તૈયાર થાય છે, ત્યાં છંધી કપાસના છોડવા મોટા થતા નથી. ચણા કાઢી લીધા બાદ એ જમીનમાં કપાસનું વાવેતર કાયમ રહે છે. ને જમીન ખેરી શકાય છે. એ અથવા ત્રણ ખેડ એ રીતે થાય તો, ખરમણું વધારે નહીં થતાં કપાસ-નું વાવેતર સારું થાય છે; ને વળી ખીજે વર્ષે વાસલ જેવો એ જમીન-માં પાક સારો થાય છે.

ખી ઓર્યા પછી તેના ઉપર સમાર ફેરવવાને વાર લાગવા દેવી નહીં, કેમકે જમીનમાંની વરાળ જ્યાં સુધી તાજ છે, ત્યાં સુધી દાણ જલદી ઉગે છે. સમાર ફેરવવાને વાર લાગવાથી ઘણીવાર ફરી ઓરવાની જરૂર પડે છે. આ લખનારે તરફેણ સાથે સમાર તેટલીજ પોહોલાઈનાં જોડી તરફેણ કરી છે. એ તરફેણને વડોદરાના એતીવાડીના પ્રદર્શનમાં ઇનામ મળ્યું હતું. એ તરફેણ ઘણા અનુભવી ખેડુતોએ કેટલેએક ઠેકા-ણે ફેરવી જોઈ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે એ ગોરાટ જમીનમાં ઘણી સારી રીતે ચાલે એવી છે. એમાં હજુ પણ ઘણા સુધારો થઈ શકે એમ છે. તેથી એ ઓખર જે સારી રીતે ચાલે એમ ખનાવવામાં આવે તો ઓર્યા પછી વાર લાગવાથી જે ખી ખગડે છે તે ખગડશે નહીં એવી ખાસી ખાતરી છે.

છોડવા ઉગ્યા પછી તેની આજુ બાજુ ખરમણું ઉગ્યું હોય તે

કાઠી નાખવા માટે નીંદવાની ધણી અગત્ય છે. એ વખતે એ ખરસહું જે નીંદવામાં ન આવે તો તે જમીનમાંનો. કસ ચુસી લે છે, અને તેથી વા- વેલા છોડવા નખજા થાય છે. તમાકુના વાવેતરમાં ઉપયોગમાં આવે એવી એક રાંપડી આ મંડળીના ફેટલાક સભાસદોએ વિચાર કરી ખનાવી છે. એને વડોદરા પ્રદર્શનમાં ખાસ ધનામ મળ્યું છે. એ રાંપડી એકજ મા- જુસ ફેરવી શકે એવી છે ને ખરસહું નાનું હોય ત્યારે તેને કાઢવામાં તે ધણી ઉપયોગી થઈ પડે એવી છે, એવું ઘણા અનુભવી ખેડૂતોએ એ રાંપડી જોઈ કહ્યું હતું.

ખેડૂતે જનાવરોની કાળજીથી સાચવણી રાખવી જોઈએ. ખળદોને ટાઢ તાંપ, અને વરસાદમાં જુલ્લા રાખવાની ધણી ખેડૂતોને ટેવ હોય છે. એથી જનાવરોની શક્તિ ધણીજ કમી થાય છે. જનાવરના ખાવાના પદાર્થો સારા રાખવા. તેને વખતસર પાણી પાવું, તેની જગા સ્વચ્છ રા- ખવી. કચરો અથવા મેલ શરીરને લાગવા દેવો નહીં, અથવા લાગ્યો હોય તો ઘોંઘા નાખવો. એ વાત મહત્વની છે એમ ખેડૂત લોક સમજ- તા નથી, પણ એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. જનાવરને ખાવા માટે જ- રનાં અથવા બાજરીનાં આખાં રાડાં નાખવાનો પ્રચાર આજસુ ખેડૂતોમાં ઘણો છે. પણ તે સારો નથી. એથી દોરના પેટમાં સારો ભાગ ઘોડો જાય છે; અને એ રાડાંનો ઘણો ભાગ ફોફટ જાય છે. તેમજ એ રાડાં મોટાં રહેવાથી ખાતર સાથે જલદી કોહી જતાં નથી તેથી ખાતર પણ ખગડે છે. એ ચાર (ઘાસ) ના નાના નાના કડકા કરી તેને ટોપલામાં અથવા લાકડાના ધીપમાં અથવા કુંડામાં રાખી જનાવરને ખાવાની ટેવ પાડી હોય તો ચારને કાંઈ પણ અંશ ફોફટ જતો નથી, ને જનાવરને પણ તે ચાર સારી પોષક થાય છે.

આ દેશમાં બળદ સિવાય એતીના કામમાં બીજા જનાવર ખેડૂતો વાપરતા નથી. પાડાની ઉત્પત્તિ દ્વારા કૃષાથી થાય છે પણ એ ગરીબ જીવોનું પોષણ કરવાની કાળજી લેવામાં આવતી નથી; તેથી એ ઉપયો- ગી જીવો શુભ્રસતના ઘણા ભાગમાં મરી જાય છે પણ તેઓને તેમ મ- રવા દેવા એ ઠીક નથી, કારણ પાણી કાઢવાને, ગાડાના કામમાં તથા ખેડવાના કામમાં એને ઉપયોગ સારી રીતે થઈ શકે એ છે. પાડા જ- રા ધીમા હોયછે ખરા, પણ બળદ કરતાં એ પ્રાણી વધારે મજબૂત છે તેથી એ સારા ઉપયોગમાં આવી શકે એ વિષે કાંઈ સંદેહ જેવું નથી. એતીના કામમાં પાડાને ઉપયોગ કરવામાં આવે તો ગરીબ ખેડૂતોને ઘ-

શ્રી કાયદો થવાનો સંભવ છે.

પેતીના કામમાં જ્યો વધારે પાણી પોડે ખરચે નિકળે એવા જોઈ જાવની ઘણી અગત્ય છે. આ દેશમાં ઘણું દેકાણું કાચ સિવાય બીજાં જોજાવનો ઉપયોગ લોકો કરતા નથી. રેંટ ઉપર ગડવાની માળા નાંખીને માણસ અથવા જનાવરની શક્તિથી પાણી સારી રીતે નિકળી શકે છે. તેજ પ્રમાણે જે જનાવરને સારી રીતે શિખવ્યું હોય તે તેડલીજ શક્તિથી જે કાચ નિકળવાનો રેંટ ખની શકે છે. એ સાચી પણ “ એન પંપ ” (સાંકળથી પાણી કાઢવાનો ઝંચો) આ દેશમાં ઘણું અનુકૂળ પડે એમ જાણાય છે; કારણ એક રૂઠ માણસ એ પંપ ચલાવી શકે છે. ને તેથી એક કાચ કરતાં કાંઈ વધારે પ્રવાહનું પાણી નિકળે છે. એ પંપનો ગમે તેટલો ઉત્તમ અથવા ગમે તેટલો ઉંડા પાણીમાં ઉપયોગ થઈ શકે, માલ ખળ વધારે એાછું લાગે ખરું. એ પંપ આ દેશમાં ખની શકે એવો છે, ને તેની કીમત આશરે રૂ ૫૦) પડે એમ લાગે છે. કારણ અમેરિકાથી લાવતાં તેના રૂ ૧૦૦) પડ્યા હતા, પણ તેની અંદર ખરાબતના રૂ ૪૦) હતા. એ પંપ ઉપયોગમાં લેવાથી ખેડૂત લોકોને ઘણો ફાયદો થશે એમ આ લખનારની ખાતરી થઈ છે.

આપણા ખેડૂત લોકો તૈયાર થયેલા માલમાં ભેગ કરે છે. એ ચાક ઘણી ખોટી છે. કચ્છામાં લોટ, ઘઉં તથા ખાજરી વિગરે ધાન્યમાં કમરો, તથા મટોડી, તથા કપાસમાં કચરો નાંખે છે. કપાસનું વજન વધવા સારું તેને ઝાકળમાં રાખે છે. એથી તે વખતે ખેડૂતને થોડો નફો થયો એમ લાગે છે પણ એથી ઘણું નુકસાન થાય છે. ખજારમાં અને વિશેષ કરીને ખરેશમાં એવો માલ જાય ત્યારે ત્યાંના વેપારી લોભેના વિચાર ઉડી જાય છે; અને તેથી માલની કીમત સારી ઉપજતી નથી. માટે કોઈ પણ રીતે ભેગ કરવો નહીં. તેમજ કોઈ પણ કૃત્યથી માલનો શુભ ખગડે એવું કરવું નહીં. એવી રીતે ચાલવાથી પરિણામે ફાયદોજ થાય છે.

વિનંતિ

આ વિષયને મથાળે જે કહેવત લખી છે તે ધ્યાન કરીને બધા ખેડૂત લોકોને આવડે છે, પણ તેનો વિચાર કરી લક્ષ્યપૂર્વક પોતાનો ધંધો ઘણાજ યોગ કરે છે. પેતી ઉપર આ દેશમાં ઘણા લોકોનો નિર્વાહ છે, અને દિવસે દિવસે પ્રગ્ન વધતી જાય છે; માટે પેતીનો સુધારો થવાની ઘણી જરૂર છે. એ વિષય ઉપર લખાય તેટલું થોડું, એવા મહત્વનો એ વિષય છે. તથાપિ જે વાતનો અનુભવ આપણા ખેડૂત ભાઈઓ સહેજ

લઈ શકે એવી કેટલીક વાતો વિશે, સુચનાઓ તોગના આગળ મૂકવામાં આવે તો સારું એમ ધારી આ પત્રીકા સેવામાં મૂકી છે.

ધણા ખરા ખેડૂતો વાંચી શકતા નથી. આ ચોપડી વખતે તેમની નજરે પણ પડનાર નથી. માટે મહેતાજીઓ, તળાટીઓ, વિદ્યાર્થી-વર્ગે જેઓ વાંચી શકે એવા છે તેઓ પોતાને ત્યાંના ખેડૂતોને આ ચોપડી કૃપા કરી વાંચી સંભળાવશે, અને પોતાથી બને તેટલી સમજૂત આપશે. એપડીને અનુભવ લઈ ફાયદો થવાનું કેાઈ પણ જણાવશે તો ભખનારને ઘણો આનંદ થશે.

અંક ૫ મો.

માસ વાહાલા વાંચનારાઓ, જેમ માળાના મણકા ધ્યાન દઇ રૂ-
સ્વો છો, તેવો હું આ એક માળાનો મણકો છું. તે તમો ત્રદાથી ફેરવ-
શો, તો તમો ખરેખર સુખી થવા વિના રહેનાર નથી; કેમકે હું તમો ભાધ્યો
ને ખેંચેનો આગળ એટલા માટે રજી થયેલો છું કે તમો મને સમજો ને
આજ સમજીને સમજવો. મને કોઈ છપરો છપાવરો, તો મને પ્રગટ કર-
નાર તરફથી હરકત લેવામાં આવશે નહીં. નકામું ટામકું કરી જગ્યા
રોકવા કરતાં હવે મારું કામ ચરૂ કરું છું.

સુબોધ.*

માસ સ્વદેશી ભાધ્યો અને ખેંચેનો, હાલ આપણી સ્થિતિ કેવી છે
તે તમો જાણો છો. વારંવાર સુબોધ થવાની જરૂર છે, માટે તમોને ખો
ખોલ કહેવાના છે. તે પર લક્ષ આપી તે સારા લાગેથી તમે પોતાના જીવ
ખરેખર સાચવો. તે એ છે કે, સત્યનો સ્વીકાર કરો. કાચીક, વાચીક,
અને માનસિક એ વિચારમાં સત્ય કદી પણ હોડશો નહીં. જીઠી સાહે-
લીઓ કદી પુરશો નહીં. અસત્ય વિના આ સંસારવ્યવહાર ચાલવાનો
નથી, એ પાપ ભરેલી સમજીત ખિલકુલ છોડી દો. સદા સર્વકાળ મનમાં
ધૈર્યની ધાસ્તી રાખો; કારણ કે ધૈર્યથી જે ખીએ છે, તેને ખીલ કોઈથી
ખીવાનું રહેતું નથી. નહારું વ્યસન છોડી દો. એટલુંજ નહીં, પણ ખી-
જીને જે ખોટું વ્યસન હોય તે પોતાને છે એવું સમજીને તેને ખોધ કરી
એ પાપથી તેને છોડાવો. મોંમાંથી કઠોર શબ્દ ખોલી જીજીને આભડછેટ
નહીં થવા દો. ગુરૂને નીચે પડી પગે લાગો, તેમ માખાપનું સારી પેઢે
માન રાખી પુત્રતાનું ભૂષણ કરો. દીકરાને સારી સોખત, વિદ્યા અને
સારા ગુણ લાગવા માટે મેહેનત કરવી. કરજ [દેવું] કરો નહીં. ગંદ-
વાડ નહીં રાખતાં જેટલી અને તેટલી ચોખાઈ રાખતા જાઓ. ચોખાઈ
અને સફાઈ એજ આરોગ્યતાનું મોટું કારણ છે. શરીર નિરોગી રહેવા
માટે સદા ખોરાક (અન્ન) ખાઓ, આરામ લો, બ્રહ્મચર્ય પાળતા જાઓ;
એટલે આવરદાની વૃદ્ધિ થઈ સંસારીક સર્વ કામો સિદ્ધ થશે. નાની વ-
યમાં છોકરાનાં લગ્ન થયેથી લોકોનો આવરદા, શરીરની પ્રકૃતિ, અને મ-
જબતાઈ તદ્દન ઓછી થઈ જઈ પ્રજા નબળી થઈ ગઈ છે. ખજ, ધૈર્ય,
અને સાહસ નહીં જેવું થઈ ગયું. નહારા ગુણો તમારી પાસે નહીં. આ-

* લખનાર પરમાનંદ ભોળાભાઈ પારેખ.

થવા માટે સારી સોખત અને ઉદ્યોગ પકડો. નકામો ગયેલો વખત ફરીથી આવતા નથી, માટે આવરદાનો સારો ઉપયોગ કરો; આજસ છોડી દે. પરાપકાર થાય તેટલો કરો, અને જ્ઞાનને વિસ્તાર થવા ભોગ જે વાત હોય તે લો. ઢોંગ ડોળ કરી નકામો ખર્ચ કરો નહીં. છોકરાનું પોષણ કરવાની અને તેને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવાની આપણામાં તાકાદ છે કે નહીં, તેનો પહેલેથી વિચાર કર્યા શિવાય તેનું લગ્ન કરવું નહીં. જે દેશમાં તમે જન્મ લીધો છે તે દેશના લોકનું અભિમાન પકડી તેમનું મારું થાય એમ કરો. સર્વ અણસ સાથે ભાઈચારાનો સખંધ રાખો, કેમકે સઘળાં એક આપનાં ખાળ છે. પુસ્તકોનો વધારો કરી તેનો પ્રસાર કરો અને વાંચનારની સંખ્યા જાહે થાય તેમ કરો. ઉદ્યોગી લોકોને મદદ આપી બી-ખારીયોની સંખ્યા કમી થાય તેમ કરો, કારણ તેમાંજ દેશનું ભરું છે. બી-ખારીયોથી દેશને લાંછન લાગે છે અને દરીદ્રતા વધે છે. કોઈ સાથે વેર કરવું નહીં કોઈની નીંવા ન કરો અને સારા કામમાં ભેગા રહો. ખેતીમાં વધારો કરો, કળા, કૌશલ્ય અને શુદ્ધિવાનોની સંભાળ રાખો, કારણ કે અન્ન પાકશે અને નફો થશે તો સર્વને ખાવા મળશે. ઉંઘ આ-વ્યા શિવાય હવું, અને ભૂખ લાગ્યા શિવાય ખાવું એમ કદી પણ થવું નહીં જોઈએ. સાંચા (વરાળયાં)નો ઉપયોગ કરી મહેનતમાં સહેલું થાય તેમ કરો. સર્વ કામમાં ધૈર્ય ઉપરજ ભાવ રાખો. વાદ વિવાદ પડે તો ચાર સ્નેહી અને ભલા માણસ પાસેથી તેનો ખુલાસો સમજી તે કહે તેમ નિ-કાલ કરવો. અદાલતમાં (કોર્ટમાં) કજીએ લદી લેહેણું સેવાની ધૈર્ય રાખો નહીં. સત્યથી લાજવું નહીં; અને અસત્યનો ભય રાખવો. નોકરી કરતાં સ્વતંત્ર ધંધો સુખકર છે.

ચોપડી વાંચવામાં ખની શકે તેટલી કાળજી રાખવી, પરદેશ મુ-સાફરી કર્યાથી ડહાપણ આવે છે. ઇતિહાસ વાંચતા રહેવું, ગમ્મો, તડાકા અને કુપલીએ કરવામાં વખત કાડવો નહીં. સત્યનો શોધ કરવો મંત્ર, જંત્ર, તંત્ર, કીમિયો, ભૂત, મુહૂર્ત, પ્રત્ન, શુકન એ સર્વ વહેમ છે. ધો-રજ અને શાંતિ રાખવો. કોઈનો વિશ્વાસ કદી તોડવો નહીં. ભાંગ, દારૂ, જુગાર અને છીનાણુ એ વ્યસનવાળા લોકો પાસે કદી પણ ઉભા રહેવું નહીં. સ્વદેશી કારીગરના હિતને માટે દેશી ચીજોથી જેટલું નબી શકે તેટલો નિભાવ કરવો. વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થયા શિવાય છોકરાનું લગ્ન ક-દીએ કરવું નહી. પાણી ચોખ્ખું જોઈ તેને લુગડાથી ગળ્યા શિવાય પીવું નહી. હવા ચોખી જોઈ તેનો જેટલો લાભ લેઈ શકાય તેટલો

લેવો. છોકરીઓને વિદ્યા શિખવવી, ઘર સાફ રાખવું, જમીનનું ખે-
ડાણ મહેનતથી કરાવવું જેથી જાદે પાક થઈ નફો થશે. ટોર, જનાવરો
અને આકરોને કાળજીથી પાળવાં. જે વ્યવહાર લખાણથી કરવા જેવો
હોય તે મોઢમ અને મોઢાની ખોલીથી કદી પણ કરવો નહીં. વગર કા-
રણ મોઢું ઘર ખાંધવું નહીં. વ્યવહારમાં કુશળ રહેવું. ખીજની મીત્રાઈ
થાય તેટલી કરતાં જવી. અરજદાર અને ગરજવંતા ઘણા લોક હોય છે
માટે કોઈનું પણ અપમાન કદીએ કરવું નહીં, ને તરછેડવા નહીં. ઘણી
ચીકણાશથી અને ધર્મના ગર્વથી દ્વેષ કરવો એ શુભાઈની નિશાની છે,
માણસની લાયકી આપણને ખબર નહીં હોય તો ખીજથી સમજ લેવી.
હું પોતે સર્વ સમજી છું, એવો નકામો ગર્વ કરવો નહીં. ખોટું ખોલવું નહીં
ખોટી પ્રતિજ્ઞા કદી ન કરે. હમેશ પોતે નાનો છું એમ સમજી રાખવું.
તેથી ઘણા ફાયદા થાય છે. વાજખીપણાથી ચાલવું, કોઈપર જીલમ, ગેર
ધનસાફ, તરફદારી, સિદ્ધારસ કોઈ કરતા હોય તો આપણાથી ખની થકે
તેટલી મહેનત કરી તે ખંધ પાડવા ડહાપણ ભરેલી યોજના કરવી. જી-
ની વાતોનો શોધ કરવો. મસાફરને મદદ કરવી, રસ્તો સુકચો હોય તેને
રસ્તો દેખાડવો. રોગીને ઓસડ આપવાની તજવીજ કરવી. દુખીઆરા
માણસની આસના વાસના કરવી. મહેનતથી કંટાળવું નહીં કેમકે તેથી શરીર-
ને ફાયદો છે. વિવેક અને સંસારીક રીતભાત શિખવી; કારણ કે તે વિષેની
માહિતીજ નહોતી, ફજેતી થવાનો પુરો સંભવ છે. લખવાની રીત, ભાષણ
ની રીત, અને હિસાબ વિગેરે રાખવાની રીત અવસ્ય શિખવી જોઈએ.
સ્ત્રીઓની સંભાળ રાખવી. વિનાકારણ ખર્ચ કરવો નહીં, કારણ કે તેથી
ઘણું રાજ, ઇનામદાર, જાગીરદાર, અને વેપારીઓ નહીં જેવા થઈ ગ-
યા છે. દારૂ પીવાથી કોળી, માછી, કુંભાર અને ગોસા વગેરે છેક આજ સુ
થઈ ગયેલા છે, ને તેમને ધંધો વેપાર કરી સુજતા નથી. તેથી છેક
દરિદ્રી જેવા થઈ ગયા છે, તેમજ ભાંગ, અકિણ, ગાંગે એ સર્વ શરીર-
ની હાની કરતા છે. માટે તેથી હમેશ દૂર રહેવું. સાદાઈ રાખવી ડોળથી
ખર્ચ કરવો તેને ખીજ ખોટું માને છે, એ ધ્યાનમાં રાખવું. છાની વાત
ઉઘાડી કરવી નહીં. પુરૂષાર્થ કરવામાં કુશળ રહેવું. પેટેલો પુરૂષાર્થ વિદ્યા.
ખીજે પુરૂષાર્થ ધમે, ત્રીજે પુરૂષાર્થ ધન, ચોથો પુરૂષાર્થ પરોપકાર ને
સારી કિર્તી. સંકટ આવે તો પણ દુરાચારી કરવી નહીં. સર્વ સાથે ભાઈ
આરાથી વર્તવું. પવિત્રપણું સાચવવું. ઇશ્વરની ભક્તિ રાત દિવસ મળી
સાઠ ઘડીમાંથી દરરોજ ઓઘામાં ઓછી ઘડી ખેંચી પણ કરવી. મત-

લખીઆપણું રાખવું નહીં. જેને નાનો મોટો અધિકાર મળે તેમણે મરકારે
 નીમી આપેલા ધર્મારથી યુગ્મરે કરવો. જોઈએ; અને કોઈ પાસેથી લાં-
 ચ, નજરાણા વગેરે કંઈ પણ કદી લેવું નહીં. વગર કરકારથી બીન ત-
 રફદારીએ પોતે વેતો. હમેશા આપણને દુઃખ કિંવા સુખ થાય છે, તેજ
 પ્રમાણે બીજને પણ થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. કોઈએ આપણા ઉ-
 પર ઉપકાર કર્યો. હોય તો તેને ખદલે તેના ઉપર ઉપકાર કરવો એટલુંજ
 નહીં પણ તેના ઉપર વિશેષ પ્રેમ રાખવો. તમે વેપાર રોજગાર કરતા
 હો તો ખોટું માપ રાખતા નહીં; ગરજવાનની ગરજ પ્રમાણે તેની પાસેથી
 મનમાનતું બાજ, મંદામણ, શીરપાવ લેઈ તેને ખાડામાં નાંખવો નહીં.
 ખોટો માલ ખરીદી કદી વેચવો નહીં. જાતિ સંબંધી અને ધર્મ સંબંધી
 દ્વેષ કરવો નહીં. વખત જોઈ ઘોડું કિંવા વાનું ખોલવું, પરંતુ ખેરવાજખી
 કદી પણ ખોલવું નહીં. નકામા ખેતી રહેવાના વખત આવેથી અમરધા
 ખેતી રહેવું સારું, પરંતુ બીજા બીજા પાડે તેવું સાપણું કરવું નહીં.
 ખેરાંની અને ખાળકોની સહજ નિંદા કરવાના હલકા લોકોના ચાલ છે.
 પરંતુ તે ચાલ છોડી દેવો, એ ઘણું સારું છે. એકથી વધારે ઓરતો
 કરવાથી આપણે દુખી થઈએ છીએ, અને એક ઓરત કરતી તે પણ
 તેવું પોષણ થઈ સકશે એનો વિચાર કરો કરવી. આ લોકોનાં માખાપ
 જેવું બીજું કોઈ પૂજ્ય નથી, એવું સમજી તેમની અદમ રાખવી; તે-
 મના ઘરડપણોનાં તેમને બની આવે તેટલી મદદ કરવી, આપણા બાઈ
 બાંકુ સાથે ભેટથી ચાલવું. ધન કેટલુંએ ભેટું કર્યું, તો પણ તે હમેશા
 રહેવું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું; ધર્મ સારો પાળવો, જેમને પ્રજા નહીં
 હશે, તેમણે તેથી દુઃખ નહીં પામતાં ધર્મનો આશ્રય કરવો, લાયક અને
 વખત વિચારી દેશ વર્તમાન જોઈ ધર્મ કરવો; તે પણ લોકોના હમેશના
 સુખમાં વધારો થાય, તેવા પ્રકારે કરવો. કોઈનું દેવું (કરજ) લીધું હશે
 તે આપવાની મનમાં કાળજી રાખવી, કારણ તે ન આપ્યું તો દેશ્વર આ
 પણી પાસેથી કોઈ કાળે પણ અપાવ્યા સિવાય રહેનાર નથી. જો આ-
 પણું તે ન આપ્યું તો તે એક પ્રકારની ચેરો છે. વગર હોદાગી રહેવું
 નહીં; હોદાગ એ લક્ષ્મી છે. માર્ગમાંથી કોઈ પણ જાણુમ અથવા પૈસા
 વગેરે માલ જડયો, તો તે જેનો તેને પાછો મળે એવી તજવીજ જેમ
 બને તેમ જાલદી કરવી. સહેજ સાજ કોઈનો ઉપકાર માથે ચઢાવવો
 નહીં. કોઈના ખાગમાં કિંવા ખેતરમાં માલ જોઈ તે જખરાઈથી લેવો ન-
 હી. હમેશા એવું ધ્યાનમાં રાખવું, કે કોઈ પણ વસ્તુ મહેનત સિવાય

જેઠા થતી નથી, માટે જેણે મહેનત કરી હશે તે તેના ખાસીક હોવાથી તેનાજ પક્ષમાં તે પડવી જોઈએ. માટે તે માલ જો ખીજે કાંઈ લેખ જાય તો તે ચોર કહેવાય. સચ્ચાઈ કુખાવનારને ધન્યના ચુનેહગાર સમજવા. પૈસાથી ચીજો શક્તિ પ્રમાણે લેવી આપવી. વિના કારણ રૂંટેા વકરાર કરવામાં થયુંજ ખોટું થાય છે, માટે તે કામમાં પડવું નહીં. ઉદાર હૃદિ રાખવી; કંજુસ હૃદિ એ હલકાઈનું લક્ષણ છે. સંસાર ત્રણ પ્રકારનો છે; અલ્પ, મધ્યમ, અને ઉત્તમ. અલ્પ સંસારીકો મતલબ ફક્ત સાધે છે, અને પોતાનું પેટ ભરી છોકરાં બચ્ચાં પામે છે, તેમને એ સિવાય ખીજી કાંઈ દેખાતું નથી. મધ્યમ સંસારીકો કોત્તિપર ધ્યાન આપે છે; અને ઉત્તમ સંસારીકો પરોપકારમાં નિમગ્ન રહે છે. માટે ઉત્તમ સંસારીક પ્રવાય ભેટવું શક્તિ પ્રમાણે થવું.

અંક ૬ ઠા.

*લાંચ અથવા રૂવત.

રૂવત લેવી એટલે જે કામ કરવા વિશે આપણે કરાર કર્યો છે, તે કામ કરવાનો મોહાબદ્દો નીમેલા આપણે સિવાય ખીજી હરેક રીતે ખીજા પાસેથી કાંઈ પણ મેળવવું તે.

લાંચ લેવાના અનેક પ્રકાર છે, પ્રત્યક્ષ પૈસા લેવા, એજ લાંચ થાય છે એમ નથી, કાંઈ જણુય લેવી કિંવા મોહાબદ્દો સિવાય વખત કઢાવવો, કિંવા ખીજું એવાજ પ્રકારનું કામ કરાવવું, એ સધળાને લાંચ કિંવા ગેરકાયદે મહેનતાણું કહેવાય.

સરકારી નોકર તેને સાંપેલા કામથી અને હોદ્દાથી સર્વે લોકમાં આખરૂદાર અને વજનદાર મનાય છે, તેથી એવા ગ્રહસ્થ જે પ્રમાણિક અને નિર્લોભી હોય તોજ ને લોકો ઉપર તેમની સત્તા હોય છે, તેમને અને સરકારને પણ કાયદો થાય.

જે વિચાર કરશે તો લાંચ લેવી, અને ચોરી કરવી એમાં તદ્દન મારામત પ્રમાણે ફરક નથી. ચોરી કરવી અને લાંચ લેવી એ સરખુંજ છે પરંતુ ચોરી કરવી, એ જેવું સધળાને ખરાખ ને નીચું કામ લાગે છે તેવુંજ લાંચ લેવાનું લાગતું નથી, તથા આ દેશમાં લાંચ ખાનારને તેટલો અપવાદ પણ લોકો આપતા નથી, કારણ એ ચાલ પુર્વાપરથી ચાલતી આવી છે, અને કેટલાંક રાજ્યોમાં લાંચ ખાનારની જેટલી ગેરઆખર થવી જોઈએ તેટલી હજી થવા લાગી નથી, તેથી કરીને એનો દાખ આહો થયો છે, તો પણ હાલના કાળમાં એકંદર વિચાર કરશે તો ઈ-એજ લોકોની સત્તા જેમ જેવી દ્રઢ થવા લાગી છે, તેમ તેથી લાંચ લેવાની ખોડ પણ દૂર થવા લાગી છે, એ ઘણી સારી વાત છે.

જે પદાર્થ ઉપર ખીજાનું ધણીમણું છે, તે પદાર્થ જખરાઈથી અથવા છુપી રીતે કઢાવી લીધો, તેને ચોરી એવું કહે છે. ચોરને આદાનું કિંવા આખરૂનું ભાન હોતું નથી, તેથી તે ખરાખ નૈયતથી તજવીજ કરીને અને છુપી રીતે વેતે છે; પરંતુ લાંચ લેનારનો તેવો પ્રકાર નથી. ધીજે દહાડે ચોરી કરીને ઉલટી રીતે આખરૂદાર અને લોકોમાં મોટા દી-માકથી વેતે છે. ચોર પોતાના હથિઆરથી ને શરીરના ખજે કરીને ખીજાના ઘરમાં પેસે છે, ને લાંચ ખાનારા તે પોતાના આદાના જોરથી, કા-પકાની ધમકી ખતાવી ખીજાને ભૂટે છે.

* લખનાર પરમાનંદ બોળાભાઈ પારેખ.

ખીજી પ્રકારથી જોઈએ તો લાંચ લેવા એ ચોરી કરતાં પણ નીચું કર્મ છે, કારણ કે ચોરને હજારથી અને પેટ માટે ચોરી કરી (કાળી, માછી, ભીંસ અને વાથરી ઇત્યાદિ લોકોને) એવા પ્રકારનું કારણ કાંઈ પણ કહેવાને હોય છે; પરંતુ સરકારી નોકરને તેવું કારણ નથી, કેમકે તેમને હરમાથો મળે છે. નોકરી લેવા પહેલાં તે એવા કરાર કરે છે કે હું પેશવાત કરનાર નથી, કોઈ પાસેથી લાંચ કે ભેટ લેનાર નથી. એવા કરાર થયા છતાં ઉલટા વર્ષે ત્યારે તેની યોગ્યતા ચોર કરતાં વધારે હલકી માનવાને હરકત નથી.

રૈયત પોતાના સુખ માટે અને રક્ષણ માટે જે સરકાર કબ્જા કરી તે સરકારનું અંગ કામદાર લોક થાય છે; રૈયતના સૌ રક્ષણ માટે મોટા મોટા વતનો અને પગાર આપી તેમને હોદ્દાદાર નીમે છે. જે પ્રજા અંદર અંદરમાં નિયમ પ્રમાણે ચાલે તો રાજાનો ગરજ છેકજ રહે નહીં; પરંતુ અધિકારીઓ સિવાય પ્રજાનું રક્ષણ થતું નથી, માટે પ્રજા છેકજ કોંદરાનો રોટલો ખાઈ ચોખ્ખા, છઠ્ઠાં તમારે હજાલે કરે છે. તમે વરસાદમાં નહીં જતાં, હજી નહીં લેતાં, ખેતરમાં નહીં લણતાં, પોતાને ઘેર ચેન કરો છો. તે શા ઉપર? એનો વિચાર કરશો તો રૈયતના મેળવેલા ઉપર જે એમ માલમ પડશે. ત્યારે તમને રૈયતની મેહેનતનો ઉત્તમ ભાગ સરકારે આપ્યો છે, તે એવા માટે કે તમારી તરફ હજારો લોકોનું સારું કરવાનું છતાં, હુઆ અને ખટપટોઆ લોક તમને અન્યાય કરવાને પ્રવર્તાય છે અનેક ઉપાયથી ચોજના કરી વચ કરે છે, લાલચ દેખાડે છે, તેનાથી તમારે મોહિત થવું નહીં જોઈએ; એટલા માટે સરકાર તમને સારો પગાર આપે છે, તમને નહાનાથી તે મોટા સુધી, શ્રીમંતથી ગરીબ સુધી. ધનસાધના કામમાં સર્વને સરખા ગણવાની યોજના કરી છે. વારતાવિક જોઈએ તો, ગરીબ રૈયતને કોદરાનો રોટલો અને આઢવાને બનડાં પાતળાં હુગડાં મળતાં નથી; પરંતુ તમારા તરફ જોઈએ તો તમે છાનદાર કાંઈ હાંચાં હુગડાં પેહેરો છો, પણ કોઈ દહાડો, વજુનાનું કામ કરવાને અથા નથી. તમે પોતાની સ્ત્રીઓને અને બાળકોને સોનાથી સુશોભિત કરો છો, પણ જાતે ખાણમાં કઢી ખણવા ગયા નથી. તમે મોટા ઘરનો ઉપયોગ લ્યો છો, પણ કોઈ દહાડો રાતમાં બાકડાં લેવા ગયા નથી. તો રૈયતનો મેહેનતથીજ સર્વ સુખોનો ઉપયોગ લ્યો છો, એમ કહેવાય. ખડું જોઈએ તો ગરીબ લોકોની અંગ મેહેનત આગળ તમારો પોતાનો શ્રમ કાંઈજ નથી, એવું છતાં તમારે ઘેર રૂપીઆના તોડા અને દાણાની પોઠો પડે

છે. ત્યારે સ્નેહ રીતે મનમાં એવું આવે છે કે, એ જે સંપત્તિ અને એન ભોગવો છો તે ગરીબ લોકો પાસેથી પ્રાપ્ત થયાં છે; તો તેનો ખ-
લ્લો ફીટવા માટે તેમનાં હિત, અહોનીય ધ્યાનમાં લેવાં એ નોકરની
ખાસ ફરજ છે.

રૈયત લોક. તમને પોતાના સુખનો મોટો વિભાગ અર્પણ કરે છે,
તેનો હેતુ તમને સોંપેલું કામ તમારે સારી રીતે ચલાવવું એજ છે. તમે
મહેનત કરો છો માટે તમોજ સુખ ભોગવવાને પાત્ર છો એવું નથી; કા-
રણ તમારા કરતાં શરીર મહેનત તડકામાં જઈ કરનારા ઘણા છે; પરંતુ
તેમને પેટભર અન્ન સુદ્ધાં મળવું નથી. તમારી જુદી સારી જોઈએ. ત-
મારે નિતીથી ચાલવું, લોકોનું કલ્યાણ કરવાનો રસ્તો અહોનિય પકડવો,
રૈયતની આપ્તાદી માટે શ્રમ કરવો, ખીન્નનો ધ્યાત કરવા માટે કોઈ મોહિત
કરે તો થવું નહીં. એ ખાખતની મોટી જવાબદારી તમારા ઉપર સારી
પગાર આપી સોંપી છે. કારણ જે તમે ખાઓ છો, પીઓ છો, એ સ-
વકાં રૈયતનું લેહેણું છે, તેનો ફડવો ખરોખર કામ કર્યા સિવાય કદિ થ-
નાર નથી. એ પ્રમાણે તમે રૈયતના દેવાદાર છો, એમ ખાતરીથી મનજો.

લાંચ ખાવી એથી વિશ્વાસઘાત પણ થાય છે. કારણ લોક અને
સરકાર તમારા ઉપર એવો ભરસો રાખે છે કે, તમે પોતાનું કામ ધમાન-
દારીથી ને હતખારીથી ચલાવશો, અને એજ હેતુથી તમારે સોગન લે-
વા પડે છે, અથવા કરાર લખી આપવો પડે છે. તમે કચેરીમાં અથવા ફ-
રિયારમાં કામ ઉપર બેસો એટલે નાનું, બરડું તમારી સામે આવી, તે
એવી આશા રાખે છે કે તમે ફોકટ હોદ્દાની ધમકી આપનાર નથી, ને
નિષ્પક્ષપાતથી ધનસાફ કરશો. એવા પ્રકારે લોકોનો ખુદો ભરસો ત-
મારા ઉપર હોય છે તો એવા કામમાં જો તમે ખોટું કરશો તો મોટા
પાવકને પાત્ર થશો. રૈયતનું દેવું ઘણું કઠણ છે તે સાધારણ દેવા પ્ર-
માણેનું નથી; માટે તેના નિકાલ માટે ઘણુંજ સાવધ રહેવું જોઈએ. જ્યારે
ગાડીના સાધનનીક ખરાબ ઘોડા અને અકળાએલા બળદીઆ પીઠપર બાર
બધ ચાલે છે, અને ડોક ઉપર પીડા કરનારી જીંસરી, અને રાનમાંથી લા-
કડાંના ભારા લાવનાર મજૂર, તડકામાં પાણીથી તૃષા થએલા ચાલતાં
જ્યારે જ્યારે નજરે પડે છે, ત્યારે ત્યારે મનમાં ઘણી દયા આવે છે,
પરંતુ વિચાર કરી જોતાં એવું લાગે છે કે જો તે હાલ ગરીબીમાં દેખાય
છે તો પહેલે જન્મે મોટા ન્યાયાધીશ, મુત્સદ્દી, ધનસાફદાર વગેરે હોય,
અને રૈયતના દેવાનો એમણે યોગ્ય રીતે ફડવો નહીં કર્યો હશે, તેથી

આ જન્મે ઇશ્વર એમની પાસેથી એવું સંકટ લોગવાવે છે, એવા વિચાર મનમાં આવશે. માટે તે ગરીબોના હાખલા મનમાં લાવી ધણીજ ખીકથી વર્તવું જોઈએ. ઇશ્વર કોઈપણ માણસને અન્યાયથી ખાવાનું આપતો નથી, એ ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે.

કેટલાએક લોક એવું સમજે છે કે સંસાર નાશવંત છે. સંસાર ના જીવે સજીવના અંતે નરક છે. એ માટે એવાથી ખયાલ થવા માટે અને દેહ સાર્યક થવાને સેવા પુણ, સ્નાન સંધ્યામાં કોઈ કોઈ વખત ઘણા લોક નોકરીની દરકાર વગર ઘણા કાળ ગાળી દે છે; પરંતુ ખરેખર વિચાર કર્યાથી નોમણું કામ નિતિથી અને સાચથી ચલાવ્યું, તે તેમાંજ સેવા, પુણ, સ્નાન, સંધ્યાદિક સઘળા નિયમ ધર્મ આવે છે. સદગતિ માટે જુદું સ્નાન સંધ્યા અને તીર્થ યાત્રા વગેરે કરવાની જરૂર નથી. ભારતમાં નાના પ્રકારનાં દાન ધર્મ ફરમાવ્યાં છે. તેમાં છેવટે એવું ફરમાવ્યું છે કે, અભય દાનની ફળ પ્રાપ્તિ મોટી છે. માટે એવું અમુલ્ય દાન કરવાની જેની પાસે સવડ હશે, તેમણે પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરવા કરતાં સોંપણું કામ અવરથ કરવું. તમારે કોઈને વિના કારણ ખીવડાવાનો નહીં. એવું કરો કે રૈયત ન્યાયાધીશથી નહીં, પણ ન્યાયથી ખીએ.

ખરાબ કર્મ પ્રસિદ્ધ થયા વગર રહેતું નથી, અને આ લોકમાં કદી ન થયું તો ઇશ્વર સર્વેનો ઝાડો લેશે. આ લોકમાં જે ઇશ્વર પાપની સજા કરવાને પ્રગટ થશે નહીં, તે તેનો ખદલો કદી પણ ચુકનાર નથી. માણસની નજર ચુકવવામાં ફળ શું ? ચુકવશે તો ખમણ પાતકને પાત્ર થશે. જે કામ તમે સ્વિકાર્યું છે તેની ઉલાવણ કરી પુણ અર્થ કરવા લાગ્યાથી તેનું ફળ કદી થનાર નથી. ઇશ્વરને સંતુષ્ટ કરવો હશે તો જે કામ આપણે હાથમાં લીધેલું છે, તે સાચી, અને એક નિષ્ઠાથી ચલાવવું. તેમાંજ સઘળી સ્નાન, સંધ્યા, પુણ, સેવા, યાત્રા, આવાં ગઈ પેશવાના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ રામશાસ્ત્રીએ પ્રથમ માધવરાવ પેશવાને, તેમનું સ્નાન સંધ્યા તરફ મન ઘણા વખત ગાળવામાં વળેલું હોવાથી, કહેલો સખત ઉપદેશ જગ પ્રસિદ્ધ છે.

કેટલાક પ્રકાર એવા છે કે, અમારો પગાર થોડો, કુટુંબ મહોટું, આખંધ, શીએ ને છોકરાંનો નિર્વાહ ચાલવો જોઈએ. માટે થોડો અન્યાય કરો એટલે શું થયું એવું કોઈ કહેશે તો તે પણ ખરેખર નથી; કારણ કુટુંબની ઉપલબ્ધિ માટે લાંચ ખાધી, તો નોકરી જશે. આ

† એ ખરું છે કિંવા ખોટું છે, એ વિશે હું કોઈ પણ કહેતો નથી.

ને સજ્જ ભોગવવી પડશે, અને મરી મથા ખાદ્ય, પાતક જેનું તેને ભોગવવું પડશે. વાલ્મિકિ રૂપિએ પોતાના કુટુંબમાંના કદેક માણસને ચોરીના પાતક વિભાગી ધરો કે? એવું પ્રશ્ન હું, તેના ઉત્તરો તેમજ આપેલા વાલ્મિકિ રામાયણમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સાંચ ખાવાથી અન્યાય ખરો; પરંતુ કેટલાએકને એવું ધાગે છે કે, ખરા પક્ષ તરફથી પૈસો ખાધો તો તથી ઘણા ખરો અન્યાય થતો નથી, પરંતુ એ પણ ખરાખર નથી; કારણ પૈસો કોઈ ફોફર આપતું નથી. એવો વિચાર કરો કે, જો તમને કાંમ નહીં હશે તો તમારે ધેર કોઈ પૈસો લે આવે છે કે? તમારે તેના તરફનું કામ કરવું, અને સામા પક્ષને ખૂરાડવો એ આશાથી, તે પૈસો આપતો હોય છે. તો તમે ચજ્જમાન પાસેથી કીંવા સત્કાર પાસેથી નીચલા આયપદ સિવાય બીજી રીતથી જે પૈસો લેશો તે સઘળું સાંચ થાય છે.

પહેલાં ન્યાયાધિયનું કામ મળ્યું, એટલે કામનો સંકલ્પ હોય છે કે, હું પક્ષપાત કરનાર નથી, અને સાંચ ખાનાર નથી; પરંતુ ગામના જુઝ્યા લોક ધીમે ધીમે મિત્રાઈ કરી, કોઈ પણ રીતથી મન વળવવા માટે ચતન કરે છે, અને દોસ્તી થઈ એટલે પોતાની મતલબ સહેજ રીતે સાધી લે છે, માટે એવા પ્રકારના લોકને આપણે ધેર ન આવવા દેવા વિશે, અને તેમની સાથે રનેહભાવ કમી કરવા વિશે ઘણી નજર રાખવી જોઈએ. સાંચ આપનારા મહેડા ઉપર સારું ખોલે છે, પરંતુ ઉમરા બાહેર મથા ખાદ્ય નિંદા કરતા જતા હોય છે.

જેવી સોનાની અને જવેસતની કિંમત ડાઘ લાગવાથી ઉતરી જાય છે, તેવીજ વિદ્વાન ન્યાયાધિયની યોગ્યતા પક્ષપાતી અને સાંચ ખાવાના આચરણથી ઘણી કમી થાય છે; માટે ઘણા સાવધ રહેવું જોઈએ. જેવી ઓરત તોછડા સ્વભાવની અને કંકાસીઆણ ને મરું પ્રમાણે ન ચાલનારી હોય તો ચાલે, પરંતુ વ્યભિચારણી હોય, તો પરવડતી નથી; તે પ્રમાણે ન્યાયાધિય એકાંતની મંડળીમાં મળીને નહીં ચાલનારો, પ્રસંગે ધનસાક્ષના કામમાં કમી ધૈર્યતા વાળો હોય તો પરવડશે; પરંતુ સારું જોભી પૈસો ખાનાર, લોકોને કદિ પણ પરવડતો નથી.

એક કુષ્ટ માણસે નિરપરાધી માણસ ઉપર ખોટી ફરિયાદ કરી, અને તેને સજ્જ થવો, એવી ન્યાયાધિયને મુઠ ચાંપી. તો તે ગરીબ માણસને શિક્ષા ભોગવવી પડનાર કે નહીં? અને એવા અન્યાયના આચરણથી એની સ્ત્રી, છોકરાં અને સઘળા કુટુંબને જે હેવાલ ભોગ-

બધા પડશે તેવું પાતક કહીને ભાગશે? એવી કારકોર્દીને મેળભાષ કહેડે. મેળભાષ આવી, કે ન્યાય નાશી બન્ય છે, એ સ્પષ્ટ છે. એવું મનમાં થઈ એટલે પ્રભુ ભાગે છે, યત કુઃખી ધાય છે, અને સત્યનો પાશ ખૂટી જાય છે, ને સત્યાનાથ વગે છે.

અપરાધીને સજા ન થતાં છૂટશે, તો કદાચિત યાશે, પરંતુ એ-કાદ ગરીબ માણસને સાંચ ખાઈ સજા કરવી, એ કૃત્ય ધણું બયંકર છે. વખતે ભૂટારૂ માણસની બેઠ થઈ તો ચાલશે, પરંતુ એવા કૃતક્રી મા-ણસની કદી બેઠ ચાલશે નહીં. તેના આચરણ શરીર ઉપરનાં રંગાટાં ઉભાં કરનાર હોય છે! ભૂટારૂ દ્રવ્ય હરણ કરવાના ધરાદાથી રાનમાં એ-કાન્તે અને છાની રીતે ખીજનો નાશ કરે છે; પરંતુ એ પક્ષપાતી ન્યા-યાધિય છાનોમાનો ખેસી હસતો, ખોલતો, દરબારમાં ભર દિવસે ખીજનાં ગળાં રંચી કાપે છે.

ધણે વખત ગાળી વિદ્યા સંપાદન કરી, પણ શરીરમાં જો માત્ર નથી, તો તે વિદ્યા કાંઈ અપની નથી. એવા પ્રકારે વિદ્યા શિખેલો માણસ જમણવારમાં જમવા ગયેલો જેવો ભુખ્યો આવે છે, તેવું ધાય છે. વિદ્યા શિખ્યાવું ફળ એજ કે અંગે સદચણ આવી, ધર્મરત્નનો આ-જખ થવી. વિદ્યા કમી હોય તો ચાલે; પરંતુ પોતામાં સદાચરણ અવ-સ્થ જોઈએ. જ્ઞાન શિખી જો અરાખ આચરણ થશે તો, તે કરતાં અજ્ઞા નો રહેલું ધણું સારું છે.

પૈસો મળવા લાગ્યો એટલે ખર્ચ વધે છે. ને ખર્ચ વધ્યા ને આયવદ નિયમીત રહ્યું, એટલે માણસ અન્યાયથી ધીમે ધીમે દ્રવ્ય મેળવવાને પ્રવૃત્ત ધાય છે. માટે આપણી પ્રાપ્તિ પ્રમાણે ખર્ચ પણ વા-સ્તવિક રાખવું, કે જેણે કરી. આપણને કોઈ પણ દિવસ અડચણ પડે નહીં.

સાંચ આપનારા કોઈ કોઈ વખત એવું પણ ખોલે છે કે, સાહેબ અમે ખુશીથી પૈસા આપીએ છીએ તે વિશે આપ કશું મનમાં લાવશો નહીં. એ વિશેની કોઈ પણ ટેકાણે કુટકાટ થનાર નથી. એ ખોલવું ફક્ત મોડા ઉપલક્ષ્ય હોય છે. જેવો રાનમાં ચોરના હાથમાં આવેલો પ્રવાસી પોતાનો છૂટકો થવા માટે પોતાની જણ્યભાવ અને વસ્ત્ર પૈસા પોતાને હાથે પોતે કાઢી ચોરને હવાલે કરે છે, તેવાજ પ્રકાર છે. કોઈ પ-ણ ખુશીથી પૈસા બદ નજર સિવાય આપનાર નથી, એ પક્ષે ધ્યાનમાં રાખવું.

કેટલાકને એવું ભાગે છે કે, પૈસાવાળા સોઠ મૂર્ખ હોય છે. તે-

મને પૈસાની તમા હોતી નથી. માટે તેમની પાસેથી સો. ખસો રૂપીઆ ખાધા, તેથી શું થયું, તેથી તેનું શું હાલું થનાર છે? પરંતુ બીજા કો-ટણેએ મુખ હોય તોપણ તેનું દ્રવ્ય હરી લેવા કોઈને અધિકાર નથી; માટે જો શ્રીમંત લોકો સાથે તમારો સહવાસ હોય તો તમારી સારી અને નિશ્ચયની વર્તણૂકથી અને સહુપદ્ધતી તેમને સારે માર્ગે લગાડે. પરંતુ અજ્ઞાનજે, તેથી તેમના દ્રવ્યનો અભિસાધ કરવાની ઇચ્છા ખોટાકુલ રાખેલો નહીં. જે તે પ્રકારે તમે શ્રીમંત સાથે નિર્લોભથી વર્તેશો તો તમારું વજન તેમની પાસે વધતું જશે; અને એણે કરીને તમારું સન્માન વધશે.

અધિકાર એ પોહારના છાંયણ પ્રમાણે છે, માટે તે ભોગવતાં ધણુંજ સાવધ રહી વર્તવું જોઈએ. અર્જુનદાર અને ખુશામતીઆ લોકોની પરીક્ષા કરવા વિશે હુશીયારી રાખવી જોઈએ. એજ માટે શીપાઈ ખ્યાલને નકામા પોતાના ઘોડા આગળ નસાડવા નહીં. જરૂર જોડણ માણસને રોકવાં, અને તે માણસ પ્રાણી છે એવું વારંવાર મનમાં રાખવું જોઈએ. કેટલાંક રાજ્યોમાં મશાકની, ચપરાસી, ને ઘોડા આગળ નસાડતા વારંવાર નજરે જોવાય છે. મુખમાં અને એવાજ પ્રકારનાં બીજાં મોઝાં મોઝાં રોડેરમાં જનાવરને નિદ્રિયતાથી દાણાવે, તો તેને સજા થાય છે. એ નિયમ કેટલાંક રાજ્યોને લાગુ થવા જોગ છે, ને લાગુ છે એમ માનીએ તો કેટલા હોદ્દાદાર એ સજાને પાત્ર થશે એ વિચાર કરી શકાતો નથી. પરંતુ જો તે અદ્વૈતથી કૃત્યા તો પરચોકમાં કંઠી છૂટનાર નથી.

રોજગારી છો માટે જ્યાંદે સુખ વધારવું નહીં, કારણ રોજગાર કમળના પાંદડા ઉપરના પાણીના બીનદુ પ્રમાણે છે. તે ગયા પછી વખતે વધારે દેવ પડી એટલે તે છૂટવાને ધણો વખત લાગે છે, અને પછી આગળ પાછળ શીપાઈએ સિવાય ફરવાની લાજ લાગે છે; માટે એવી દેવ રાખો, કે રોજગાર જોડ્યા પછી પણ હરકત પડે નહીં.

લોચ ખાનારને અને ખરાબ કામ કરનારને સુખ નથી. તેમને દિવસે બીક અને રાત્રે ધાસની હોય છે. સવારમાં ઉઠ્યા કે તેને થાય છે કે આજ કોઈ મહારી આખર લેનાર તો નથી, ને મહારૂં છાતું પાપ કોઈને માત્રા પડ્યું તો નહીં હશે? એમ હમેશ થાય છે. તેને સુખે હંધ આવતી નથી. આ લોકમાં અવસ્થા જ્યારે આવી, ત્યારે પરલોકમાં તે સુખી ક્યાંથી થનાર?

શરીરમાંથી શક્તિ વગેરે ગઈ, ઈંદ્રિયો નખળી થઈ, અને પરલોકની દહેશત દેખાવા લાગી એટલે પરતંલતાના પ્રતિકુળમાં જે સુકૃત્યો

કર્ચો હશે, તે ફક્ત સાહ્ય થશે. તે વખતે કુટુંબના માણસો અને સઘળા ઐહિક સુખના પદાર્થ તદ્દન તુરંત ભાસે છે. એવા ભયંકર વખતે સત્ય રસ્તાથી ચાલ્યા હશે, કોઈનો અપકાર કર્યો નહીં હશે, ધાતપાત અને કોઈને અન્યાયથી કેદમાં નાખ્યા નહીં હશે તો ચિત્તની શાન્તિ રહી આ લોકમાં અને પરલોકમાં સુખ પેદા થશે. કારણ સત્ય એ ખંને લોકમાં માન્યતાનું મૂખ્ય સાધન છે. સત્કિર્તી કોઈ ચોરનું નથી, તે ધણા દિવસ રહે છે, અને પરલોકમાં સુખી થવામાં મહોટી મદદ કરે છે. સત્ય એ ત્રીમંતને ભૂણાદાયક અને ગરીબને સાહ્ય કરતા છે. સત્કિર્તી એ પોતાની જ પ્રાપ્તિ ધાય છે. તે વખતે એવી સાશ્વત પ્રાપ્તિ નાખી દેઈ, નાશવંત પ્રાપ્તિ ભૂલવી એ સરખું ખોટું અજ્ઞાન નથી.

તમને એક નિર્લોભી ન્યાયાધિશની વાત કહી, હું મહારી લેખણુ અટકાવું છું. અમદાવાદમાં ચોડા વર્ષ પહેલાં એક ન્યાયાધિશ થઈ ગયો. તે ત્યાંની કોર્ટોનો પ્રીન્સિપલ સદર અમીન હતો. તેના આગળ વારસાનાં સરટીફિકેટો મેળવવાની એક ફરીઆદ આવી હતી. જે ઇન્સ્ટેટ માટે એ દાવો હતો તેની કિમ્મત છ લાખ રૂપૈયાની હતી. જે ખરેખર ચારસ હતો તે તદ્દન દરીદ્રી છતાં અજ્ઞાન હતો. પરંતુ વિરૂદ્ધ પક્ષકાર સંધન છતાં હુશીયાર હતો. એ હુશીયાર પક્ષકારે પોતાની તરફેણમાં ઇનસાફ થવા માટે ન્યાયાધિશ સાથે સ્નેહ જોડી એક દિવસે એક લાખ રૂપૈયા આપને આપું છું, માટે મારી તરફેણમાં ઇનસાફ કરો એવી વાત કાઢી; પણ એ ન્યાયાધિશ કબૂલ થયા નહીં. ત્યારે લાંચ આપનારાએ સમજાવી કહ્યું કે તમે જીવતા સુધી જે કદાપી ચાકરી કરશો તોપણ એટલો પૈસો તમને એકદમ કદી મળનાર નથી, માટે આ આવેલો ઉત્તમ વખત જવા દેવો નહીં. કારણ વિચાર કરો કે પેનસનનાં વર્ષો પુરાં થયા પાદ નિદાન (૨૫૦) ઓડીસે રૂપીઆ પેનસન મળશે અને તે તમારી હયાતી સુધી માત્ર ચાલશે; અને મારી પાસેથી મળનાર એક લાખ રૂપૈઆ સેવીંગ બેંકમાં રાખ્યા તો, વંશ પરંપરા દરમાસે મોટી રકમ મળતી જશે, માટે આપે કાંઈ પણ હરફત મનમાં ન લાવતાં મારું કહેવું કબૂલ કરવું. પરંતુ એટલું કહ્યાથી તે નિસ્પૃહી સજ્જન કબૂલ થયા નહીં. છેવટે તે લાંચ આપનારે ન્યાયાધિશને ચોખ્ખું કહ્યું કે એટલી મોટી રકમ લાંચ આપનાર આપની હયાતીમાં આપને કોઈ મળ્યો નહીં હશે અને મળનાર નથી, માટે હું આપને કહું છું કે ના કહેવાના પહેલાં એ વાતને આપ પુરતો વિચાર કરો, તે નિર્લોભી ન્યા-

આધિશે ગંભીરપણાથી એવો ઉત્તર કર્યો કે “ તમારા પ્રમાણેજ હું તમને ખાલીથી કહું છું કે એટલી મોટી રકમની લાંચ મારે ન જોઈએ એવું કહેનારા પણ ઘણું કરી તમને મારા સરખા મળનાર નથી. ” માટે આજે આપની રકમ લઈ ધેર જવું. છેવટે તે ના ઉમેદ થઈ મુંગો ચાલતો થયો.

લાડ કલેવે ઉમીચંદ શેઠને લાંચ આપવાની ખટપટ કરી કાઢી સાધી લીધું, તેની પાર્લમેન્ટમાં કેવી દુર્દૃશ થઈ, એ પ્રસિદ્ધ છે.

જે રાત્રે ઘરમાં પેસેછે, કિંવા જંગલમાં બળાટકારે લૂટેછે તેને સઘળા લોક ચોર કહેછે; પરંતુ માલીકનું ધન હરણ કરનારો, કિંવા જે પોતાના પોષણ કરનારનું ધન હરણ કરનારો, કિંવા જમે ખરચમાં લુચ્ચાઈથી ફેરફાર કરનારો, તેને લોક ચોર પ્રમાણે ગણતા નથી, એ નવાઈ સરખી—આશ્ચર્યકારક અને દુઃખદાયક વાત છે.

અંક ૭ મો.

શરીર સંપત્તિ.

પેટેલું સુખ તે જાતે નથી, ખીજું સુખ પેટે દીકરા;
લીજું સુખ સુકુળની નાર, ચોથું સુખ કોડીએ જાર.

સંસારમાં ગણાતાં ચાર મુખ્ય સુખની અંદર પેટેલું સુખ ધરી રની આરોગ્યતાને ગણ્યું છે, અને તે વાજખી છે; દ્રમકે માણસનું શરીર સારું ન હોય તો ખાકીનાં સુખ તેને કામનાં નથી. મંદવાડમાં રમુછ તમાશા આપને ગમતા નથી, શુભ લગ્નમાં થતા વાજાં વગેરેના નાદ માંદગી વખતે કાનને કડવા લાગે છે, અને ભાત ભાતનાં સ્વાદિષ્ટ પકવાન બેઠાં ખિમારીમાં મોં ખગાડવું પડે છે. મતલબ કે સઘળાં સુખ દેહની પાછળ છે. શરીરની સુખાકારી હોય તોજ સઘળા પદાર્થ સુખદાયક થઈ પડે છે.

૨. આવું છે, તો પણ શરીરની આરોગ્યતા જાળવવા પાછળ આપણે કેટલી થોડી મહેનત લઈએ છીએ? શરીર સારું ને મજાનું થવા પર આપણું કેટલું થોડું લક્ષ હોય છે! જગતમાં સર્વે દેકાણે મનને કેળવી મોટું ને મજાનું કરનારને માન મળે છે, પણ તનને કેળવીને કોઈ મોટું ને મજાનું કરે, તો તેને લોક વખાણતા નથી. આરે, પણ કેટલીકવાર તો તેની નિંદા થાય છે. લોક કહેશે, કે ફૂલાણાએ જુઓને ખાધ ખાધને જાત વધારી છે. વકરીને મોટો પાણ જેવો કે ગંડા જેવો થયો છે. જન શરીરવાળાને પાડો, બેંસ, મઝીરો એવાં નિંદાયુક્ત વિશેષણ મળે છે. કોઈ અપ્પારામાં જઈ તાલમ લેતો હોય, તો લોક તેની મજાક કરે, ઘેર દંડ પોલે કે મદગળ ફેરવે તો લોક હસે, અને ખોજ હરેક રીતે જે જાતનાં જાતન કરતું હોય, તેના વિષે લોક વાંકું ખોલે.

૩. મનની જેમ વધારે કેળવણી લે તેમ માણસ વધારે વખાણાય છે. જે માણસ અહોરાત અભ્યાસ કરે ને શરીરને જેમ વધારે ધસવી નાખે, તેમ તે વધારે સ્તુતિને પાત્ર થાય છે. જેમ અતિ શ્રમ કરી માણસ વધારે જ્ઞાન મેળવે, એટલે મનને મોટું કરે, તેમ તેની વધારે કીર્તિ થાય. પણ મનને તનની સાથે કેટલો સંબંધ છે, અને તન ખરાબ થયે મન કેટલું નબળું થાય છે, તેનો લોક થોડોજ વિચાર કરે છે. શરીર છેક ઝાંચે ગયા પછી વિદ્યા ને તે વડે મેળવેલા પદાર્થો શા કા-

કાંમમાં આવશે? શાસ્ત્રમાં દેહ રમ્પો ધર્મ કહ્યો છે, એટલે ધર્મ પણ દેહ સાચવીને કરવો, એમ કહ્યું છે; તો બીજી બધી બાબતો પણ શરીર પાછળ છે, એમ સાચે સમજવું જોઈએ; તેને બદલે લોકમાં ઉઘટી મન મજ ફેલાતી જાય છે, અને તેથી પરિણામ ઘણું ખરાબ થાય છે, જે વિષે દરેક જાણે સારી પેઠે વિચારવું આવશ્ય છે. મન કરતાં તનની કેળવણી ઉપર આખી પૃથ્વી ઉપર સર્વ ટેકાણે યોડું લક્ષ આપાય છે, અને આ પણ તેમાં સૌથી ઉતરતા છીએ, એમ કહીએ તો ચાહે. અલખત મનની બકેવાણી સંસારમાં વધારે ઉપયોગી છે, તે વડે વધારે કમાઈ શકાય છે. તેથી આપણે સંસારમાં વધારે કામના થઈએ છીએ, તેણે કીને વિદ્યા ને જ્ઞાન મળે છે, અને તેથીજ માણસ ધર્મકર્માદી કામમાં બીજા પ્રાણીઓ કરતાં એટલા મેળવી શકે છે; તોપણ તનની કેળવણી એક નિરૂપયોગી છે, કે તેનાપર ઘણું યોડું લક્ષ આપવાનું છે, એમ કોઈએ જાણવું ન જોઈએ; કારણ કે મનની કેળવણીનો મોટો આધાર એના ઉપર છે. એની સાદ્યતા વગર એકલા મન બળ વડે આપણે કાંઈ કમાઈ શકીશું, કે લોકોને કાંમના થઈ શકીશું, કે કીર્તિ મેળવી શકીશું, કે ધર્મ કર્મો કરીશું, એમ સમજવું નહીં. દરેક ક્રિયા જે મનના હુકમથી કરવામાં આવે છે, તે શરીરની ઇંદ્રીઓ દ્વારાએજ થાય છે; માટે જો ઇંદ્રીયો નકામી થઈ, તો મન પણ નકામુંજ થઈ રહેશે. પુરતક વાંચવાની તમારી ઘણીએ મરજી હશે, પણ જો આંખે અંધારો આવ્યો, તોતે થઈ શકનાર નહીં. અંધો લખવાની તમારી ઇચ્છા હોય, પણ પુરું ખેસીએ ન શકાય એવી તમારા શરીરની સ્થિતિ હોય, હાય કમર આદિ અવયવો ફાટતા હોય, આંખો દુઃખવા આવી હોય, કે પેટમાંથી ટ્રાળ નિકળતાં હોય, તો તમે શી રીતે લખી શકવાના? એ માટે મનની કેળવણીપર જેમ ધ્યાન આપવું ઘટે છે, તેમ તનની કેળવણી ઉપર પણ લક્ષ આપવું ઘટે છે.

૪. ખડુ કરીને વિદ્યા ભણનારા શાસ્ત્રીઓ, શોધકો વગેરે જેમને મનની સાચે વધારે માથાફાડ કરવાની છે, તેઓ સર્વે ટેકાણે અને સર્વ કામમાં શરીર ઉપર યોડુંજ લક્ષ આપતા જણાયા છે. પણ કહ્યું છે, કે “અતિશે નહીં ખોડણા ને અતિશે નહીં ચૂપ, અતિશે નહીં વરસણા ને અતિશે નહીં ધૂપ.” અતિશે સર્વ વરજવું જોઈએ. માણસ કહ્યું, એટલે એમાં તેનું મન અને તન બંને આવે છે. મન અને તનને કોઈ રીતે આપણે છૂટા પાડી શકતા નથી, એટલુંજ નહીં, પણ એકની બાબતમાં તરફદારી કરવા જતાં જેમ બીજાને નુકશાન થાય, તેમ તેથી બંને

નેને નુકસાન થાય, એવો તે ખેની વચ્ચે સંબંધ રહેલો છે. શરીરનું દુઃખ વડે મનને ખળાવે થાય છે, અને શરીર આરોગ્ય હોય તો મન પ્રકુલ રહે છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. એથી હલકું મનના ખળાવેથી શરીર ખગડે છે, અને મનના આનંદથી શરીરમાં શેર શેર લોહી ચઢે છે એ પણ આપણા જાણવામાં છે માટે શરીરને સાચવવામાં જે સાવચેતી રાખતા નથી, તે પોતાના મનને પણ અંતે ખરાબ કરે છે, અથવા ખંનેનો અંત તે જલદી આણે છે, એમ સમજવું.

૫. શરીરની સંપત્તિ વિના પૈસાની સંપત્તિ કાંઈ કામની નથી. નાણાનો મોટો ઉપયોગ શરીર વડે થાય છે, માટે શરીર સાફ ન હોય, તો નાણાના ગંજ કાંઈ કામમાં આવતા નથી. વિદ્વાની સંપત્તિ પણ શરીર સંપત્તિ પામે રચીકર થનાર નથી. માટે માણસે શરીર સંપત્તિને મેળવવા ને જાળવી રાખવા હમેશા મેહેનત કરવી જોઈએ.

૬. શરીરની આરોગ્યતા કેમ જળવાય, એવો સવાલ ધણા ધુછશે; કેમકે સૌને પોતાનું શરીર વહાણું હોય છે; પણ તેઓ ખીજા આપતમાં વધારે યુથાવાથી શરીર તરફ ધણું લક્ષ આપતા નથી. સોડેજ ઉપાયે થોડા વખતમાં ને થોડે શ્રમે જો શરીર આરોગ્ય રહી શકે, તો સૌ તે પ્રમાણે કરે, આપણે અહીં પેહેલાં કરતાં હાલ લોક વધારે નખળા થતા ચાલ્યા છે, અને તેઓને રોગની ધીડા વધી છે. હાલમાં વૈદ દાકતરોનો કેટલો ખપ વધી પડ્યો છે, એ ઉપરથીજ દેશની સઘળી આરોગ્યતા વિષે આપણે સોડેજ અટકળ ખાંધી શકીએ. શરીરે ધીડાતા વિદ્યાર્થીઓ કે વિદ્વાનો પોતાનું શરીર આરોગ્ય કરવા આમથી તેમ ફાંફાં મારે છે, એક વૈદને છોડે ને ખીજાને ગાલે. વૈદથી ન ફાળ્યું તો ગાંધીને ત્યાં, ત્યાં ન ફાળ્યું તો હકીમ પાસે, અને ત્યાં પણ ન ફાળ્યું તો દાકતરોને ત્યાં ટીચાયા કરે છે, ડોશીઓની સલાહ લે છે, ને હજારો મોનાં મત પૂછે છે, ઓલી દવા મૂકી દે છે, ને પેલી દવા પસંદ કરે છે. એવા લોકોને આરોગ્યતા જાળવવાની કોઈ સેહેલી કળા ખતાવી દે તો તેઓ વહાલામાં વહાલી ચીજ બક્ષીશ કરવા હસા થાય એમાં શક નથી, પણ એવી કળા તો હવે કોઈ ખીજે ધનવંતરી પેદા થાય ત્યારે મળે.

૭. ત્યારે શરીરની આરોગ્યતા શી રીતે જાળવવી? રોગ વગરની સ્થિતિને આપણે આરોગ્યતા ઠહીયે છીએ, માટે જેમણે હાથે કરીને રોગ આણ્યા, ને રાંડ્યા પછી હાપણુ આળ્યું, તેમને એ સ્થિતિ સોહેલાઈથી તો નજ પ્રાપ્ત થાય, વૈદક શાસ્ત્રનો મોટો સિદ્ધાંત એ કે

રોગ આણીને તેને મટાડવાને ઓમડ કરવાં, તે કરતાં રોગ આવેજ ન હોઈ, એવા ઉપાય અગાઉથી લેવા. ઓમડ તો ધીંગળાં માત્ર છે; એ વડે શરીરનો સંપત્તિ પ્રાપ્ત થશે, એમ સમજવું નહીં. ઓમડના ટેકાથી રોગ જાય, પણ તેથીજ શરીર આરોગ્ય રહે એમ ન સમજવું; કારણ રોગ પછી શરીર સાફ કરવાને, અને રોગના હુમલાથી ખચવાને યોગ્ય કરવા સાફ ખીજ ઉપાયોની જરૂર પડે છે. વળી ઓમડે એકવાર કદાચ રોગ કાઢ્યો, પણ જ્યાં સુધી રોગનું ઉત્પત્તિ સ્થાન નાશ પામ્યું નથી, ત્યાં સુધી એ રોગ ફરીને પીડા વગર કેમ રહેશે? ધારે કે વાંચવાથી તમારી આંખને નુકશાન થઈ તેજ ઘટે છે. ઘટેલું તેજ પાછું લાવવા તમે દવા કરો છો, ને તેથી આંખ હતી તેવી થાય છે; પરંતુ પછીથી જો તમે વાંચવા માંડશો, તો વળી તે આંખ ખગમ થવાની; માટે જે વડે રોગની ઉત્પત્તિ થવાની હોય, તે સધનને ઉપયોગ કરી દુરસ્ત નથી.

૮. ઉપરના દાખલા થકી કોઈને હેવી શંકા પડશે કે જો વાંચવાથી આંખને નુકશાન થતું હોય, તો શું તેજી વાંચવુંજ નહીં. વાંચે નહોતો, તો તે ભણે શું? જો વાંચવાથી આંખને નુકશાન થઈ અંતે અંધાપો આવવાનો હોય, તો હું કહું છું કે તમારે વાંચવુંજ નહીં. કારણ આંધળા થયા પછી સમૂજનું વાંચવાનું ખંધ થશે, વાંચેલાને થયા ઉપયોગ થઈ શકશે નહીં, અને અંધાપાનું મોટું દુઃખ છાંદગી પર્યંત વેઠવું પડશે. વખતે થોડું વાંચવાથી અડચણ પડે નહીં એવું હોય, તો થોડું વાંચવું—વધારેની લડુતા ન સંખતી, ચરમાં ધાડીને આંખને દરદ થયા વગર વાંચી શકાતું હોય તો તેમ કરવું, અગર એકવાર લાંબી મુદત સુધી ઓમડવેસડ કરીને તથા વાંચવું ખંધ રાખીને આંખને સારી પેઠે મજબુત કરી પછી વધારે વાંચવાથી પણ અડચણ પડે નહીં એમ ખનતું હોય, તો તેવા ઉપાય લેવા. મતલબ કે દરેક ઉપાયે શરીરના અંગોનું રક્ષણ કરવું, અને જેણે કરીને તેમને નુકશાન થાય તેમ ન કરવું.

૯. મનની દરેક શક્તિને જેમ હૃદયી વધારે ખોળે આપવા જતાં તે ખરાબ થઈ જાય છે તેમ તનની શક્તિઓનું પણ સમજવું. જો યાદ-દાસ્ત શક્તિને હૃદ ઉપરાંત ગોઠ્યાથી અસહ્ય ખોળે મળ્યો, તો તે હલતી ઘસાધને જુઠ્ઠી થઈ જાય છે, ને પછી ગોખેલું પણ યાદ રહેતું નથી એજ રીતે કોઈ ચાલુ ઇદ્રિ કે અવધવને માથે હૃદ ઉપરાંત ખોળે પડે, તો તેને નુકશાન થયા વગર ન રહે. પગમાં ચાર ગાઉ ચાલવાની સત્તા ન હોય, ને હથ ગાઉ જઈએ, તો જરૂર માંદા પડીએ. હૃદ ઉપરાંત

આપમે, તો જઠરાગ્નિ તેને પીસી શકે નહીં, એટલે તે સંયો ખગડે ને શરીરમાં રોગ પેસે.

૧૦. જેમ હૃદ ઉપરાંત મેહેનતથી નુકશાન છે તેમ ખીલકુલ મેહેનત વગર પણ નુકશાનજ છે. શરીરનો સંયો પડયો પડયો કટાઈને ખગમ થઈ જાય છે. સંયાને જેમ વાર્થાથી તે ચળકતા ને સારો રહે છે, તેમ શરીરનું પણ સમજવું. આળસ વડે તન અને મન બંને ખગડે છે. હૃદયે આપણું શરીર એવું ઘસું છે કે તે કસાયા વગર સારું રહે નહીં. સૂટ્ટીની રચના પણ તેણે એવી કરી રાખી છે કે દરેક પ્રાણીને મેહેનત કર્યા વગર ચાલે નહીં. માટે જેઓ મેહેનત કરતા નથી, તેઓ જેમ પોતાનો અને પોતાના કુટુંબ કપીલાનો નિર્વાહ ચલાવવાને અશક્ત રહે છે, તેમ તે પોતાના શરીરને પણ ખરાબ કરે છે.

૧૧. અમેરિકાના જંગલી ઇન્ડિઅનોમાં એવી કહેવત ચાલે છે, કે “દોડવા કરતાં ચાલવું સારું, ચાલવા કરતાં ઉભા રહેવું સારું. ઉભા રહેવા કરતાં ખેસવું ભડું, અને ખેસવા કરતાં સુઈ રહેવું સારું”, હાલ આપણને આ કહેવત લાજ પડતી ચાલી છે. જો ચાકર નોકર હોય તો તરખણું પણ તોડવાની આપણે દરકાર ન કરીએ. ખુરસી ઉપર કે ગાદી તકીએ પડ્યા પડ્યા તગડા મારવાનું કે એદીની પેટે ઉંઘ્યા કરવાનું આ પણને વધારે મન થાય. ખેડાં ખેડાં ગમતું નથી, એમ સૌ કોઈ કહે છે, તોપણ હાથ પગ ભાગી ખેતી રહેવાનું મોટા લોકોને વધારે ગમે છે. ભાત દાળ ખાઈને પડી રહેનારા શ્રીમંતાનાં શરીર વાથે ફૂલી જાય છે, ને પેટ વધીને આગળ હુંદ નિકળી આવે છે. તેઓને ચાર ડગલાં ચાલવું હોય, તો ફેંફે થઈ જાય. તેમના ઘરની ખાયડીઓ ઘરમાં ગોંધાઈ રહેવાથી ખુલ્લી હવા પામ્યા વગર ને કામકાજ વગર પીળી દેડકા જેવી નિર્મલ્ય દેખાય છે. તેને ઉઠતી વખતે ટીંચણું હાથ દેવા પડે, ને ઉભી રહે ત્યારે કેડે હાથ દેવો કે પાછળ ટેકો રાખવો પડે. આ સૌ આળસનું પરિણામ છે.

૧૨. શ્રીમંતા એમ કહેશે કે શું અમે હવેકા લોકની પેટે મેહેનત મજૂરી કરીએ? એમ કરવાનો અમને જરૂર નથી, અને એથી અમારી આખર ઘટે. વાત ખરી છે કે મજૂરના જેવું હલકું કામ કરવાથી મોટા લોકની આખર ઘટે; પણ શરીરની સુખાકારી માટે જેટલું કરવાની જરૂર છે, તેટલું તો હરેક સ્થિતિના માણસે કરવુંજ જોઈએ. ઘટ મોજાં કાઢવા માટે, કે ટેમલપરથી કાગળની છાપતરી હેઠે પડી ગઈ તે લઈ-

ને આપવા માટે બહારથી ચાકરને ખોલાવવો, તેના કરતાં તે જાતેજ એવાં એવાં કામ કરવાની તરફી લે, તો શું તેમાં તે નીચા આપના થઈ જાય? શ્રીમંતે સ્ત્રીઓ ચાકર રાખીને પછી તેમના પર દેખરેખ રાખવાનું તેમને ન આવડતું હોય તે બતાવવાનું, શીવવા બસવાનું, કે વખતે તેમને સહેજે મદદ દાખલ કામ કરે તો તેમાં કાંઈ હિનપસતી આવતી નથી. ઘરનું કામ કાજ કરવામાં નાનમ સમજવી એ ચૂક બ-રેલું છે. લોકોને મોટાઈનું ડોળ દેખાડવા સારૂ ગમે તો જોઈએ તે કરતાં વધારે ચાકર રાખો પણ શરીરને કસરત મળે એવું કામ તમે જ-રૂર કરો. જેઓ ચાલીને બહાર જઈ ન શકતા હોય તેમણે ગાડીમાં કે ઘોડાપર રોજ બહાર જવું. ઘોડાને ખુબ રપેટી આપ્યાથી પુષ્કળ કસરત થઈ રહેશે. ગાડીમાં ખેસીને જાઓ, તો સીમમાં ગયા પછી ચ-લાય એટલું ચાલો. ત્યાં તમને કોઈ જોનાર કે નિંદા કરનાર કલ્પિતજ મળશે, અને કદી કોઈ મળ્યું તોપણ શું? એમાં તમે થોડુંજ ખોટું કામ કરો છો કે તમારે નિંદાથી ડરવું જોઈએ. ચાલવા જેવી સારી કસરત ખીજ એકે નથી. ખાધા પછી ઘોડામાં થોડાં સો ડગલાં ફર્યા વગર ખેસવું નહીં એવું આપણા ઘરનું વૈદકશાસ્ત્ર અસલથી ચાલ્યું આવે છે; પણ તેના પર ઉછરતી પ્રજા લક્ષ આપતી નથી એ બહુ ખોટું છે. ખાધા પછી સુઈ જવું કે પેટમાં પગ ધાલીને ખેસી રહેવું એ શરીરને નુકસાન કરનાર છે. “ખાઈને સુઈ જવું, ને મારીને નાસી જવું,” એવી ખાઈલી કહેવત આપણા દેશ અધમ થવા માંડ્યા પછી થી પડેલી છે. કાંઈ કરવાનું ન હોય કે ખોટી મોટાઈના માર્યા કાંઈ કરવું ન હોય, તો મેડાનાં પગથીઆં પાંચ દશવાર ચઢીએ ઉતરીએ કે આમ તેમ આંટા મારીએ તોય શરીરને થોડી ધણી કસરત મળે.

૧૩. છોકરાંની શરીર સ્થિતિ માખાપ ઉપર આધાર રાખે છે. જેમ કેટલાક લોકોને રોગ એધે ઉતરે છે, તેમ બળ કે નિર્બળતા પણ બહુ કરીને એધે ઉતરે છે. નખખાં મા આપનાં છોકરાં ધણું કરીને નખખાંજ અવતરે છે. માખાપની કુટેવો તેઓ પડેલી ગ્રહણ કરે છે. માખાપ એ-દીની પેઠે પડી રહેતાં હોય તો છોકરાં પણ તેવું થિએ છે. નાનપણમાં છોકરાંના શરીરનું બહુ જતન કરવાની જરૂર છે, તે ઉપર ધણું માખાપ ધ્યાન આપતાં નથી. સાંપડે ત્યાંથી છોકરાંને ઘરેણાં કરાવવાની ફીકરમાં માખાપ પડે છે, પણ તેમના શરીરનું રક્ષણ થાય તેવાં કપડાં કરાવવા ની તે થોડીજ કાળજી રાખે છે. પેહેલાં મોટી ઉંમરે છોકરાંને નિશાજે

મુકવાનો ચાલ હતો, તે દહાડે દહાડે ખંધ પડીને હવે ચાર પાંચ વર્ષનાં હજારો છોકરાં નિશાળે જતાં આપણે જોઈએ છીએ. નાનપણમાંથી નિશાળે મોકલવાનો ચાલ પડ્યો તે ખોટું થયું છે એમ કોઈ કહેશે નહીં; પણ એની સાથે ખીલ જરૂરી બાબતો પર લક્ષ્ય આપાતું નથી એ બહુ ખોટું થયું છે. સૌથી પેટેલી શરીરની કેળવણી થર થાય છે, અને તે છોકરાંને રમવા દોડવામાંથી બહુ મજા છે. બાળવાની લાંબામાં ખચપણનું રમવાનું ખીલકુલ ખંધ પડ્યા જેવું થવા માંડ્યું છે. છોકરાં આખો દહાડો બણબણ કરે તે સારું, રમે તે સારું નહીં, એવી ભોંકની સમજણ છે. માખાપ છોકરાંને નિશાળે મુકતાં કહેશે જે મારો છોકરો રમતીઆળ છે, અને તમે જરાએ રમવા દેશો નહીં; આખો દહાડો નિશાળમાં ખેસાડી મુકજો. રમત કરે તો મારવામાં પાછી પાની કાઢશો નહીં. “હાડકાં અમારાં ને ચામડી તમારી છે.” ઘણાક શિક્ષકો પણ એમ સમજે છે કે છોકરાં નિશાળમાં ને ઘેર આખો દહાડો બણ બણ કરે તો સારું અને તેટલા માટે તેઓ હદ ઉપરાંત ઘેરથી કરી લાવવાના પાઠ આપે છે. પણ આ બધા વિચાર અસ્વભાવિક છે અને તે અમલમાં આણવા જતાં છોકરાનું શરીર ખરાબ થાય છે. સૌ ખામે રહે તેમાંજ સારું છે.

૧૪. અખાડાની નિયમિત તાલીમ કરતાં પણ અપાણી દેશી રમતો છોકરાના શરીરને વધારે સુખદાઇ છે, કેમકે એ તાલીમથી શરીરના અમુક ભાગો કસાય છે, અને તેમાં છોકરાંને ગમત થતી નથી. દેશી રમતોમાં બધું શરીર કસાય છે, અને ઘણી ગમત પડે છે. એવી રમતો દહાડે દહાડે નાશ પામતી જાય છે, કેમકે મોટાં ગામમાં ને શહેરોમાં તમે થોડાંજ છોકરાંને તે રમતાં દેખશો. મોટા માણસથી આખો દહાડો મનનું કામ થઈ શકતું નથી, તો નાનાં છોકરાંથી તે કેમ થઈ શકે, એનો વિચાર સૌએ કરવો જોઈએ. છોકરાંની ઉમરના પ્રમાણમાં તેને અમક વખત રમવાને માટે જરૂર કાઢી આપવો. જેમ છોકરું નાનું, તેમ તેને વધારે રમવાનું જોઈએ. વિભાગમાં ત્રણ વર્ષથી છોકરાંને નિશાળે ખેંચાડે છે, અને તેની આપણે નકલ કરીએ છીએ; પણ ત્યાં નાનાં છોકરાંને ઘેર ને નિશાળમાં કેટલો વખત રમવા દેજે, અને તેમની રમત ગમત સારું કેવા ઉપયોગ લેવામાં આવે છે, તેની નકલ આપણે કેમ કરતા નથી?

૧૫. પશુકમી કામો ને મરદાની કમરતો કે રમતો નાશ પામી એટલુંજ નહીં, પણ શરીર કસાય એવા ખેલો પણ ઘટવા લાગ્યાં છે. દેશમાં સ્વસ્થતા પસારાવાળી હુટકાટની ધાસ્તી ગઈ, જોરાવર રાજ સત્તાએ

કરીને બંડ, ખમેડા બંધ પડ્યા, એટલે લોકને હથિઆરનો ઉપયોગ કરી પરા-
ક્રમ કરવાનું નહું નથી. શિકાર વગેરે જેમનાથી થઇ શકતા, તેઓ હથિયાર
વગર તે પણ કરી શકતા નથી. હાળી જેવો ઉદ્ધત ને અનીતિ ભરેલી
પણ મરદાની રમતો નાથ પામી; તેમાં સુધારો કરવાને બદલે તેને ખિ-
લકુલ બંધ કરવામાં ઠીક થયું નથી. ગીલીદંડા, ગેડીદંડા, ફરરીઆં (ચક-
બિલ્લુ), પાટ, નાગેરીઓ વગેરે નિરપરાધી, રમુજી, ને શરીર કસનારા
એલ નાથ પામતા જાય છે. હવે તો રમવામાં લોક શરમ સમજે છે; પણ
મોટી ઉમરના ને મોટા હોદ્દાના સાહેબ લોકોને રમતા જોઇને પણ આ-
પણને મન થતું નથી, અને એ બાબતમાં તેમની નકલ કરતા નથી, એ
નવાઈ સમજી છે. હવે તો રમવું હોય, તો બેઠાબેઠા ગંજીદારનાં પાનાં ચાળવો,
કે ચોસરનાં નિર્ણય સોગટાંપર હાથનો રસ ઉતારો ને બધી રીસ કાઢો,
કે સેતરજના મોઢોરાં વગેરેને નકામાં લઢાવી મારી રાજી થાઓ! એમાં
મનને ગમત છે, પણ તનને કસરત નથી. એવી રમત વખત ગાળવાને
ઠીક છે; પણ શરીરને લાભકારક ખીજી રમતો જરૂર જોઈએ.

૧૬. આપણે અહીં શરીર બગાડનાર એક મોટું કારણ બાબ-
લગન છે. નાના વયમાં છોકરાંને પરણાવવાં ને કાચી વયમાં તેનનો સંગ-
થવા દેવો, એ ઘણું જ ખરાબ છે. એમાં પણ વળી “ પાર વરસની
કન્યા ને અડી વરસનો વર”, કે “બીબી થાય મીયાં જોગ, ત્યારે મીયાં
થાય ઘોર જોગ, ” એવાં બયંકર કહેણં થાય, એટલે શરીરની સિણ-
તા થવામાં ને નખખી સંતતી થવામાં થી બાકી રહે. ઉજી દેશને બી-
ધે કે ચાલતા સંપ્રદાયને લીધે સુધરેલા દેશમાં જેટલી ઉમરે છોકરાં પ-
રણાવવામાં આવે છે, તેટલી ઉમર સુધી કદાચ છોકરાંને આપણે અહીં
કુંવારાં ન રાખી શકાય તો ખેર, પણ ઢીંગસા ઢીંગસીનાં લગન કરતાં,
કે લાકડે માંકડું વળગાડી દેતા પેહેલાં માખાપે વિચાર કરવો જોઈએ.
કદી નાની ઉમરમાંજ લગન કરવાં પડ્યાં, તો તેમનો સંગ કાચી ઉમરમાં
કરાવવાની શરમ ભરેલી ને હાનીકારી રીતથી અજગા રહેવું જોઈએ.
રજસ્વળા પ્રાપ્ત થયા વગર છોકરાં સ્ત્રીના રૂપમાં આવતી નથી. તે પ-
હેલાં તેને સાસરે મોકલવી એ નુકશાનકારક ને ધર્મ વિરુદ્ધ છે. દક્ષણ
લોકો એ પ્રમાણે કરતા નથી, તેથી તેઓ આપણા કરતાં વધારે સુખી
છે. આપણે અહીં પરણાવ્યા પછી પાંચે કે સાતે વર્ષે આજીવું કરાવવા-
નો ચાલ હોતો, તે જોતા જોતામાં બંધ પડી ગયો છે. નવ વર્ષે પરણાવે
તો સાત વર્ષ પછી, ને અગીઆરે પરણાવે તો પાંચ વર્ષ પછી આજીવું

કરાવવામાં આવતું; એટલે પંદર વર્ષની વયે છોકરી સાસરે જતી; પણ આવા આવા રૂડા રિવાજને છોડી દઇ લોકો હાલ ખરાબ ચાલ દાખલ કરતા જાય છે. છેક દશ અગીઆર વર્ષની છોકરીઓને શેહેરોમાં સાસરે મોકલેછે. ઠાઠિયાવાડ ભણી આપણા કરતાં મોટી ઉમરે પરણાવવાનો, ને સાસરે મોકલવાનો ચાલ છે, તો ત્યાંના લોક આપણા કરતાં વધારે મનજીત જોવામાં આવે છે. એજ રીતે નીચ વર્ણોમાં ને ગામડામાં આપણા જેવાં બાળલગ્ન નથી, તથી તેઓ શરીરે વધારે બળવાન રહે છે.

૧૭. શરીર સાફ રાખવું હોય, તો અનીતિ ને કુટેવો તથ્ય બો. હરકાંઈ હદ ઉપરાંત કરવામાં અનીતિ કે કુટેવછે, એમ સમજવું. સારામાં સાફ ખાવાનું પણ હદ ઉપરાંત ખાય, તો તે ઝેરનો ગરજ સારેછે. પેટમાં ધાક્કીને ઘણીવાર વાંચવું; ખોચીએ કાંકરો મુકી આખો દહાડો લખ લખ કરવું; અતિ ખાવું પીવું; ઉજગરા કરવા, કે અતિ ઉંઘવું; હદ ઉપરાંત અંગ મેહેનત કરવી; ઇંદ્રિઓને હદ ઉપરાંત ખેડેકાવી મુકવી; વ્યભિચારાદિ કુછંદમાં પડવું; અતિ આનંદ કે અતિ ચિંતા; એ સૌ શરીર બગાડનારી ચીજો છે, માટે તેમને તો માજનેજ રાખવી જોઈએ.

૧૮. ખાવાની બાબતમાં ઘણું લક્ષ આપવું જોઈએ. વખતસર ખાવું, ચણકારી ખાવું, ને પચે એટલું ખાવું, આ ત્રણ શરતો જે થાશે છે તે ઘણું કરીને યોડેજ મંદવાડ ભોગવે છે. વખતસર ખાવામાં આપણે ઘણું યોડું ધ્યાન આપીએ છીએ. મોડું વહેલું થઈ જાય તેની આપણે દરકાર રાખતા નથી; અને તનહુરસ્ત હાલતમાં કે મહાવરાને લીધે એની કંઈ અસર આપણને એકાએક માલમ ન પડે, પરંતુ તે શરીરને અંતે નુકશાન કર્યા વગર રહેનાર નહીં. આપણે અહીં ઘેડેલાં મધ્યાને જમવાનો રિવાજ હતો. અને સવારમાં કાચું કોરું કે વસાણું, પાક વગેરે ખાવામાં આવતાં. સાંજે આઠ નવ વાગે વાણુ થતું. હાલમાં જમવાનો વખત નવ દશ વાગ્યાનો થયો છે; એટલે લગભગ બે કલાક એ વખત પાછો ડેલાયો, તોપણ સાંજના વાણુ કરવાનો વખત એનો એજ રહ્યો. નવ દશ વાગે ખાવાનું થાય એટલે સવારમાં જે કાચું કોરું ખાવામાં આવતું તે ખાઈ ન શકાય, અથવા ખાવા જઈએ તો માંદા પડાય; મતલબ કે ત્રણને ખદલે હવે બે ટંક થઈ, અને તેના વખતમાં પણ અંતર પડી ગયો; એથી કાંઈ નુકશાન હશે કે નહીં?

૧૯. ચણકારી ખાવું, એટલે જેથી શરીરને લાભ થાય એવું ખાવું. હમેશ પુષ્ટિ કરતા ભારે પદાર્થો ખાવાથીજ શરીરને લાભ થાય છે એ-

મ ન જાણુ'ં. એવા પદાર્થ પચાવવાની શરીરમાં શક્તિ જોઈએ. અને તે પણ રીતસર ખાવા જોઈએ. નાતો હોય ત્યારે જમવામાં ખૂબ ઝાપટે, ને ખીજે દહાડે ચૂંક આવે, ત્યારે ખાધા પિધા વગર પેટ દબાવીને પડી રહે. જે દહાડે જમવાનું હોય તે દહાડે સવારમાં ખિલકુલ ન ખાય કે સોજેજસાજ ખાય, ને સાંજના ખૂબ જમીને પેટ ઓળાંસતા ખાટલામાં આજોટયા કરે. છોકરાને નાતમાં ગરચી ગરચીને ખવડાવે, ને પારકે ઘેર જમવાનું હોય, એટલે ઘેર વખતસર ખાવા ન આપે. આમ કરવાથી શરીરને નુકશાન થાય છે. મિષ્ટાન્ન વસ્ત્રો હોય, તે કાંમતી જાણી કોલી સડી જતાં સુધી ટાઢાં ખાય; ને કુગવળી હોય, તે લોહી નાંખીને કે તેને ફરી શેકી વધારીને ખાય, તે શરીરને શું લાભ કરે? કોહેલું સડેલું કાઢી નાંખીએ, તો ઉઠી જઈએ, એમ કહી જૈયં આના ખે આનાની મતા ખાધને મજરે ખેસાડે, પણ તેથી મંદવાડ થશે, તો ખે ચાર રૂપીયા એસડના થશે, રીખાવું પડશે, ને ઘરનાંને હેરાન કરવાં પડશે, તેના વિચાર ન કરે. નાતવરાને વરધોડા વખતે નવલથાડ હીરજી થઈને ખેસે, ને ઘેર ખાવામાં પૂરી કંજીસાઈ કરે. અનાજ ધો વીગરે સસ્તામાં સસ્તાં મગાવે, એટલે તે કોહેલાં સડેલાં કે એછા સત્વવાળાં આવે. ધી ખડુ ખાઈએ તો કીડીઓ તાણી જાય એવી દહેશત નાનાં છોકરાંને આપીને તેમના બાણમાં એક કપાસીઆભાર પણ ધી ન મૂકે. દૂધ ઘણું કરીને લાવેજ નહીં. આપણે માટે સૌથી વધારે સત્વવાળા ને શુણ્કારી પદાર્થ દૂધ ને ધી છે; પણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં કંજીસાઈ કરે. રૈટલા કે બાખરા એકલા ગળે ન ઉતરે એમ હોય, તો પાણી જેવી છાશ માગી લાવે, કોહેલું સડેલું શાક ખાફે, કે સવારની ટાઢી દાળ વધી હોય તો તેણે ચલાવે. લાકડાં ખળવાને ભોળે કે કરવાને આળસે સવારનું સાંજે કે સાંજનું સવારે ટાઢું ખાય. પારકે ઘેર સારું મળે, ત્યારે ખૂબ ખાય, ને પોતાને ઘેર પેટ ખાળે. અન્નને પુરું ચઢવે નહીં, કે જોઈતા મથાલા તેમાં નાખે નહીં. આખો દહાડો ખગાસાં ખાવાનાં હોય પણ જમતી વખતે જાણે ધાડ આવી હોય તેમ મોટે મોટે કેળીએ અપાટાખંધ ખાઈ લે. મોંમાંનો કેળીઓ ચવાતા અગાઉ તો હાથે થાળીમાંનો ખીજે કેળીઓ મોં આગળ આણીજ રાખ્યો હોય! પાંચ દશ મિનિટમાં ચાવ્યું ન ચાવ્યું કરીને આગગાડીની પેટે અપાટે મારે, તેને પચે પણ રી રીતે? જાણે રીસમાં હોય, કે વેઠ ઉપાડવાની હોય, તેમ ખાવાનું કામ મુંગે મોંદે સપાટાની સાથે પાર મૂકવામાં આવે. ધીમે ધીમે ચાવી ચા-

બીને ખાવું અને ખાતી વખતે મન ખુશમાં રહે, એવા ઉપાય કરવા જોઈએ. પાણી પીવું હોય, તો એકદમ આખો લોટો ઢંચક ઢંચક મોઢે માંડે, હાહા હાહા કે ચાલતાં ચાલતાં પીએ, એકદમ પુષ્કળ પી નાંખે, અને તરસ લાગી હોય, તોપણ ગણકારે નહીં. ખાવા પીવાના આવા ઢંગ હોય, ત્યાં શરીરની આરોગ્યતા થી રોતો જળવાય!

૨૦. ખાનપાનાદિકમાં નાજુકાઈ હૃદયાર જતી જોવામાં આવે છે. ઘણું વધારે ખાનારને ખાધરો, ખણચક, ખાઉકર વગેરે કહીને લોક નિંદા કરે છે, પણ ઘણું થોડું ખાનારનાં વખતે નિંદાને ખદલે વખાણ થાય છે; કેમકે થોડું ખાવું એ નાજુકાઈની નિશાની ગણાય છે. પાશોર ખાય તે પશુણી એવી કહેવત ચાલે છે, તે ઉપરથીજ નાજુકાઈનું ધોરણ સમજાઈ જાય છે. નાજુકાઈ જાણે નખખાઈમાંજ રહી હોય, એમ લોકની સમજ થતી ચાલી છે. આહાર કરતાં વધારે ખાવાથી જેમ શરીરને નુકસાન થાય છે, તેમ જોઈએ તે કરતાં ઓછું ખાવાથી પણ આરોગ્યતા રહેતી નથી. ઉંઘ ને આહાર જેમ વધારીએ તેમ વધે, એ જોવી કહેવત ચાલે છે, તેથીજ ઉંઘ ને આહાર જેટલાં ઘટાડીએ એટલાં ઘટે, એ કહેવત પણ ચાલતી જોઈએ. કારણ મહાવરાથી એ ખંને રસ્તે વધારો કે ઘટાડો કરી શકાય છે, પરંતુ ખંને ખાજુએ હૃદ ઉપરાંત જવાથી શરીરને સોસવું પડે છે. નાજુકાઈ સૌમાં ભગઈ પેઠી જણાય છે; ખરી નાજુકાઈ હૃદની અંદર દાખલ થાય, તો તે સંતોષકારક વાત છે. એક શેરની પચાસ સાઠ રૈટલી વજન, ને તેમાંથી ચાર પાંચ રૈટલી ખાય, એટલે કુલ વજન પુરું નવટાંકે ન થાય. રોહિરી નાની એક બે કડછા ભાત ને નાની કટોરી ભરીને પાતળી દાળનું ડાબું ખાય, એટલે જમાણુ પુરું થયું. એ કુલેલો ભાત ભાએગે નવટાંક વજનમાં હોય, ને દાળ તો બે ત્રણ રૂપીઆ ભારજ થાય એટલે કુલ વજન સવા પાશોર થયું. આ પશુણીએનો ખોરાક કદાચ આપણે ખહાલ રાખીએ; પણ હાલ તો એટલું ખાનાર નાજુક જવાનીઆ ઘણા જોવામાં આવે છે. એમને શેની ઉપમા આપવી? પડપાં જેવા સુરતી લાલાઓને જોઈ કાઠીઆવાડના લોક મોંમાં આંગળીઓ ઘાસે છે; પણ એ લાલાજીઓ, જેઓ પોતાના કરતાં વધારે ખાનાર છે, તેમને ગામમડીયા, જડસા, રાંચા; કહી મળક કરે છે. માણસ દીઠ સવાશેર દાઢશેર અનાજ જોઈએ, એમ આપણે અહીં ગણવામાં આવે છે, ને અગીઆરસ કરી હોય ત્યારે કહે છે, જે આજ તો “દાઢશેરી ખોવાઈ છે.” મતલબ કે

હોદશોરનું ખાવાનું આજ ખંધ થયું છે. ખાય તે ધાય, એવી કહેણી છે, તે ખરાખર છે. સવાપાશેર અનાજમાં કેટલું સત્વ આવે, અને તે વડે શરીરનું કેટલું પોષણ થાય, તેનો વિચાર કરો. જેમ ખાતર વિશેષ્ય, ને જમીનમાં કસ વિશેષ્ય, તેમ વાવેતર માટું ને સારું થાય છે. એજ પ્રમાણે જેમ ખોરાક વિશેષ્ય, અને ખોરાક માંડેલો કસ વિશેષ્ય, તેમ શરીર કદાવર ને સારું થવાનું; એ માટે નાજીકાઈ ખતાવવા નમળા થવા કરતાં, શરીર સંપાત્ત મેળવવાને જડસા કહેવડાવવું વધારે પસંદ કરવા જોગ છે.

૨૧. સ્વચ્છતા એ પણ શરીરની આરોગ્યતાને સારૂ જરૂરની ખાખત છે. શરીર, લુગડાં, ઘરખાર, સૌ સારૂ રાખવાની ટેવ પાડવી. શરીરની સ્વચ્છતા વડે મન સ્વચ્છ રાખવાની ટેવ પડે છે. સ્વચ્છતાથી મનને આનંદ થાય છે, લોકો ચાહે છે, અને વખાણુ કરે છે. કુઅડના ઘરનું પાણી સરખુંએ ભારતું નથી તેનું કારણ મલીનતા છે. રોજ નહાવાની અગત્ય છે. નાઘ્યા વગર ખાવું નહીં એ ધર્મશાસ્ત્રનો કાયદો બહુ જરૂરનો છે, તે સર્વેએ પાળવો જોઈએ. નહાવાથી ચામડી સાફ રહે છે ને તેનાં છિદ્ર ખુલ્લાં રહેવાથી અંદરનો જે મળ પરસેવા વાટે નિકળવાનો, તેને નિકળી જવાની છટ મળે છે. વાળ હોળી ચોળીને સાફ રાખવા અને તેમાં તેલ, ધુણેલ, કે મળતર પ્રમાણે ખીજાં સુગંધી તેલ નાંખવાં. રોજ કે કેટલેક અંતરે સાબુ ચોળીને નહાવું. હાથે પગે મેલ ચઢવા ન દેવો કેમકે મલીનતાથી ચુમડાં, કોહ ને ખમ પેદા થાય છે. મોંનું લુપણુ ને શરીરનું એક અગત્યનું અંગ દાંત છે; માટે તેને સારા ને મજબુત રાખવા સારૂ સાવચેતી રાખવી. દાંતમાં ઘણી જાતનાં દરદ થઈ તે ખરાખ થઈ જાય છે. તેને સારી પેઠે ધસવા, મંજન વાપરનાં, ને દરદના ઉપાય કરવા. દાંત પડી જવાથી જેમ મોંની શોભા જાય છે, તેમ ખોરાકને ચાવી નાખવાનું સાધન જાય છે. ચાઘ્યા વગરનો ખોરાક પાચન થતો નથી, અને તેથી રોગનાં ખીજ રોપાય છે. આંખ નાક ગળતાં હોય કે મોં ગંધાતુ હોય તો કોઈ પાસે ઉભું પણ નરખે; માટે સંધનાં અવયવ સાફ રાખવાની જરૂર છે. જે કપડાં મેલાં હોય તો તેનો શરીર સાથે સ્પર્શ રહ્યા એટલે શરીરને તેનો મેલ વળગે છે. મેલાં કપડાં શરીરને કશોભા આપે છે. ને મેલ વડે લુગડાંનો આવરદા પણ આછો થાય છે. વીસ વસાનું લુગડું ને સોળ વસાનું માનવી કહ્યું છે તે ખરાખર છે. ઘોખીને પેશા આપવાની સત્તા ન હોય તો ઘેર ઘોષાએ, પણ મેલાં

કપડાં વાપરીએ નહીં. ઘર ખારની સ્વચ્છતા પણ શરીરની સુખાકારી માટે જરૂરની છે. માથું ફાટી જાય, એવી ખાળ ચોકડીમાંથી ગંધ આવતી હોય, તો ઘરમાં ખેસવું ન ગમે. ઘરમાં પણ પુંજે પડેલા હોય, ને વા આવવાથી છાપરાનાં ખાવાં ને ખેર ખેસનારાના શરીરપર ને ખાનારના બાણામાં આવી પડે, એમાં કોની કસુર સમજરી? જે ઘર વાળી ઝાડીને સાફ રાખવામાં આવતું નથી, તે ઘરમાં વીંછી કુછીને ભરાઈ રહેવાને જગા મળે છે, અને તે માંડે રહેનારને વખત ખેવખત કરડી ખાય છે. પાણીઆરામાં પુષ્કળ ખેર ભરાયો હોય, ને તેમાં પાણી પચવાથી કોવાણુ થઈ રહ્યું હોય, તોએ તે સાફ કરવાને પરવાર ન મળે. વાસણ કુસણ ધોયા વિછળ્યા વગર કાળાં ઠીકરાં જેવાં થઈ ગયાં હોય, ને તે પર મણુ કાઢ વળ્યો હોય, ગોળામાં ધોયા વગર છારી વળી હોય, ને પાણીમાં ગળ્યા વગર મેલ કે વખતે ગજગજના પોરા પડ્યા હોય, એવું પાણી પીવામાં આવે, તો તે રોગ કર્યા વગર કેમ રહે? જેમ ઘર સાફ રાખવું જાઈએ, તેમ ઘરની આસપાસની જગા પણ સાફ રાખવી જોઈએ; કેમકે આસપાસની ગંદકીથી આપણા ઘરની અંદર પણ વાસ આવે છે, એથી હવામાં ખિગાડો થાય છે, ને કોલેરા ઉત્પન્ન કરનાર એ પણ એક કારણ થઈ પડે છે. ભીંતો છોવરાવવી કે ચુનાથી ધોળાવવી, ને ઘર લીપો ચુંપીને સાફ રાખવું. ખરચ કરવાની શક્તિ ન હોય તો ભીંતોને ગારે માટીથી લીપોને તે પર મરડ, ભુતડો, કે ખડો ધોળવો. ઘરખાર સાફ રાખવાનું ઐરાના હાથમાં છે, તે જો કુઆડ હોય તો ઘર આંગણું ને ઘરમાંના પદાર્થ ગત્રીય રહે છે.

૨૨. ખુલ્લી હવાનો ફાયદો ધણો છે. અહીં હવાનો અર્થ વાપરી નહીં, પણ વાતાવરણ અથવા મંદ વાયુ સમજવો. “વા સો ઘા ને ખફા સો નફા” એવું કહેવામાં આવે છે, તે વાત હવાને લાગુ નથી; પવનના અપાટાને લાગુ પડે છે. કારણ કે નખળા શરીરવાળાને શરદી, પવન, ઝાકળ વગેરે નુકશાન કરતા છે, માટે તેણે ખુલ્લા ચોક અગાથીમાં ન સૂતાં ઘરની અંદર સૂવું, એમ એ કહેવતનો અર્થ સમજવો. ખુલ્લી હવાની ગણતી આપણા લોકમાં ઘણી નહીં હોય, કેમકે નહીં તો તેઓએ ઘર બાંધવા વગેરેમાં એ ખાખત પર ધણું લક્ષ દેખાડ્યું હોત. ઘણી ખારીઓ કે જાળીઓ આપણે અહીં મુકવાનો રિવાજ નથી (એમાં એક કારણ ધાડ ચોરી વગેરેની ખીક પણ ખરી). ચોરડા અંધારા, સાંકડા, ને લેજવાળા જોવામાં આવે છે. જે જે ભાગોમાં લાજ મરજનાનો વધારે રિવાજ, તે તે ભાગોમાં

એવા અધારા ઓરડાઓમાં બેસીને દહાડો રાત ગોંધાઈ રહેતું પડે છે. ઘર બંધાવનારે જીલ્લી ને સારી હવા આવે એવો વીચાર કરીને અને તે-
ટલાં વધારે ખારી ખારણું મુકાવતાં. જે ભય હોય તો મજબૂત લોદાના
ગજ તેમાં ઘસાવવા. પ્રકાશ ને અરમી એ પ્રાણીનું જીવન છે. એ બિલકુલ
ન હોય તો તે મરણ પામે. આડના વણુછા તળે કશું ઉગતું નથી. અ-
થવા ઉગે છે તો તે પીણું ને નષ્ટું હોય છે. અધારા ઓરડામાં એક છો-
ડનું કુંડું તમે રાખી મુકશો તો તે ખરાબર ઉધરશે નહીં. મંદવાડના
કારણથી એક ભેંસને છ માસ સુધી ઘરની અંદર ગોંધી મુકવામાં આ-
વી અને પાણી પાવા પણુ બહાર કાઢે નહીં, તેથી જ્યારે તેને બહાર
કાઢી ત્યારે તેના કાળો રંગ પલટાઈને ભૂરો થઈ ગયો. આ બનાવ મેં
નજરે જોયેલો છે. એજ પ્રમાણે જીલ્લી હવા ને ગરમી વગર માણસ
નષ્ટું થાય એમાં નવાઈ શી? ગોંધાઈ રહેલી હવા બગડે છે ને તે જે
શ્વાસ લેવામાં આવે તો આપણને નુકસાન કરે. અવારનું ભોંયડું ઉપા-
ડીને તરત માંડે દીવો લઈ જઈએ તો તે જુઝાઈ જાય, ને માણસ ઉ-
તરે તો ઝુંગળાઈ મરે. જે હાડીવાનું જીવન છે તેજ હવા માણસનું
જીવન છે. ગંદકી વડે નિકળતી બદબો પણુ શરીરને નુકસાન કરે છે,
મોટે સંગ્રાસ ખાળ્યોકડી વગેરે જેમ અને તેમ રવચ્છ રહે તેમ કરવું.
કલકત્તાની અધારી કોટડીમાં ઘણા સહિષ્ણ લોકોને ગોંધવાથી તેમાંનો મો-
ટો ભાગ એક રાતમાં મરણ પામ્યો હતો, એવું ઇતિહાસમાં વાંચ્યું હશે.
એમ થાથી બન્યું હશે તેના વિચાર કરો. ઘણા માણસ સાંકડી જગામાં
ભરાયાં હોય છે ત્યારે આપણને કેટલો ઉકળાટ ને અમુકાણુ થાય છે? ગામ-
ની બંધ હવા છોડીને આપણે ગામ બહાર ખેતરોમાં જઈએ છીએ ત્યા-
રે મનને કેટલો આનંદ થાય છે? ત્યાં બંધીઆર કે ગંધાતી હવા નથી,
મંદ મંદ પવનની લેહેરો આવે છે, જૂદી જૂદી લતાઓમાંથી સુગંધીને પ-
વન ખેંચી લાવે છે, લીલી છમ જેવી ઝાડી આંખને રળીઆમણી લા-
ગે છે, ને કલોલ કરતાં પક્ષીઓ મનને આનંદ પમાડે છે. આવે કેકાણું
એકવાર પણુ દરરોજ જવાની ટેવ રાખવી જોઈએ. એથી મન ને તન બ-
ને પ્રકુસિત થાય છે. દેવરથાન ઘણાં ખરાં ગામ બહાર રાખે છે તેનું કારણ
એજ કે ધર્મને બહાને લોકને ચાલવા હાલવાની કસરત થાય, તાજી હવા
મળે, ને રમણ દેખાવથી આનંદ થાય. હાલમાં દેવદેહેરે કે મેળે જવાનું
ઘટવા માંડ્યું. જાત્રાનાં આકર્ષણ પણુ ઓછાં થવા લાગ્યાં. તેથી તેને
બદલે તેવા લાલ આપનાર બીજું કાંઈ પણુ દાખલ થવું જોઈએ. જેટલું

ધર્મને ખલાને થાયછે, તેટલું જરૂર જાણીને થઈ શકતું નથી. ભણેલા વર્ગને અને તેમના ખેરાં છોકરાંને ખડું કઠીને આ નુકશાન વધારેછે.

૨૩. શેહેરના કરતાં ગામડાના લોક વધારે તંદુરસ્ત હોય છે. તેમનાં શરીર વધારે કઢાવર ને મજબૂત હોય છે તેનું શું કારણ? તેનાં કારણ ઘણાં છે. તેમને ખુદલી ને સ્વચ્છ હવાનો સૌથી વધારે લાભ મળેછે. તેમનો ખોરાક નિયમિત અને સાદો પણ ચુલ્કારી હોય છે. પોતાના કામ કાજ વડે તેમના શરીરને પુષ્કળ કસરત થાયછે. તેઓ કદાચ શેહેરી જેવા સુધડ હોતા નથી, પણ તેનો ખદલો ઉપલાં ત્રણ સમજી કારણોથી વળી રહેછે. ગામડામાં શેહેરના જેવી ગંદકી કે ખંધીઆર હવા હોય નહીં. ખાળ ચોકડીઓ ઘરોમાં હોય નહીં કે જેથી લગારે ગંદકી થતા પામે. ગામની આસપાસ ને અંદર પુષ્કળ ઝાડ હોય, તે વડે હવા થંડી ને સુખદ રહે. તેઓ ખાવામાં શેહેરી જેવા નાજુક, કે સવાદીઆ, કે અનિયમિત હોતા નથી. ગમે તેમ થયું હોય તોપણ અહાર જેટલું ખાઈ લે. જરાતરા દાળ શાકમાં તાલ ન પડયો, કે શેહેરીની પેઠે છાણકા કરી ભાણીથી ઉઠી ન જાય. ભાત ભાતની અને ભારે હલકી વાનીઓથી શરીરને ફાયદાને ખદલે નુકશાન થાય છે. ઘણા વાઝ ભજીઆં કે શાક ભાજી ફાયદો કરતા નથી, પણ શેહેરીઓ એવા એવા પદાર્થથી રાજી થાય, ને ગામડીઆ તો રાજી સાચેજ લહે? આઓ દહાડો કામકાજ કર્યા કરે. એટલે શરીરને જેઠાએ તેટલી કસરત થાય. ઘેર આવે ત્યારે કુટુંબની સાથે બેઠકી કલોલ કરે. ઘણા લોભ મળે નહીં તેથી ચિંતા ફિકર પણ ઘણી ન હોય; એટલે શરીર સારુંજ રહે. રાતે મળેની ઉંઘ આવે ને સવારમાં ઉઠે ત્યારે શરીર હલકું ફુલ જેવું લાગે. શેહેરીઓ! નેવા કુછંદ પણ તેમને લાગ્યા હોતા નથી; એટલે શરિરની સંપત્તિ હુટી જનાર કુછંદથી તેમને નુકશાન થતું નથી.

૨૪. ખાવા પિવામાં કે કામ કાજ કરવામાં કાંઈ ગડબડ થાય તોજ વ્યાધિ થાય છે એ નકી સમજવું. જે કોઈ હરેક ખાખતમાં મિતવ્યથી છે તેને રોગ કવચિતજ થાય છે. વ્યાધિ થશે એમ માલમ પડે કે તરતજ હપાય કરવો. આજસમાં જોયા કરવું કે આગ લાગે ત્યારે કુવો બાદવા જવું એ સારી વાત નથી. છેલ્લે ક્યારે પાણી આવે ત્યારે દાકતરને બોળવા જાય એવા ઘણા લોક હોય છે, પણ આખર વખતે એવધની પણટેકી લાગતી નથી. આસડ ધ્યાન રાખીને કરવું અને શરીર સારું થયું એટલે જે કારણથી રોગ થયો હોય તે કારણ છોડી દેવું. વારે વારે આ-

સડ ખાધને તેની ટેવ પાડવી નહીં દેમકે એમ કહેાથી એાસડની અમર પાણુ ખરાખર લાગુ રહેતી નથી, અને એાસડ વચ્ચે શરીર આરોગ્ય રહેજ નહીં, એમ થઇ જાય છે.

૨૫. શરીર સંપત્તિ કેમ મેળવાય ને જાળવી રખાય એ હવે તમારા સમજવામાં આવ્યું હશે. ફરી ફરીને મનુષ્ય દેહ મળવાની ખાતરી નથી, માટે તેને એ ફિકરાધથી ખરાખ કરવી નહીં. જગતમાં ખીજી બધી સંપત્તિ ખરીદ કરી શકાય છે પણ શરીર સંપત્તિ વેચાતી મળતી નથી. તેને એકવાર ખોદ તો ફરી લાય આવવી મુશ્કેલ છે. તેને ધોતાળપણુ ઉઠાવશે નહીં, અને કંજુસાઇ કરી દાટી ન શકશે. આવચેતીથી વાપરશે તો તે લાંબી મુદત પહોંચશે. એ ખાખત નીચેના નિયમ યાદ રાખજો. ૧ સાદા ને શુભકારી ખોરાક ખાવો. ૨ પચે તેટલું નિયમિત પણુ ખાવું. ૩ અતિશય સર્વ વર્જવું. ૪ કામકાજથી શરીર કસાય છે. ૫ કામકાજ ન હોય તો કસરત વડે શરીર કસવું. ૬ સ્વચ્છતાથી શરીરની સુખાકારી રહે છે. ૭ ખુલ્લી હવા કાયાનો પુષ્ટીકારક ખોરાક છે.

અંક ૮મો.

ખાતર*.

“ એક ખાતર ને પાણી, કર્મને આણે તાણી. ”

ખાતર એટલે જમીનમાં પાકની શક્તિનો વધારો કરનારો કોઈ પણ એક પદાર્થ. જેવો રીતે માણસના શરીરમાંનું કોઈપણ કારણથી એાછું થ-
એવું કૌવત પુષ્ટિકારક પદાર્થ આધારી પડેલાં જેવું પાછું આવેછે. તેવી રીતે
વરસા વરસ ધાન્ય પાક્યાથી જમીનની પાકની શક્તિ એાછી થાયછે તે ખાતર
રૂપી વસાણું નાખવાથી અગાઉ પ્રમાણે અથવા તેનાથી વધારે તાકતવાળી
થાય છે. આ મોટા વિષયપર કાંઈ લખી દેશી ખેતીની સેવા બજાવવી એમ
ધારીને આ નાનો નિબંધ લખ્યોછે.

અધા સુધરેલા દેશોમાં ખેતીના વિષયપર ઘણા ગ્રંથો થયાછે. આપણા
પૂર્વજોના વખતમાં એ વિષયોપરના કેટલાએક સ્વતંત્ર સંગ્રહિત ગ્રંથ હશે
એવું કેટલીએક ખામતપરથી જણાયછે. તે સંસ્કૃત ગ્રંથો હાલ મળી આ-
વતા નથી, પણ વારાહ સંહિતા, વિચિત્રચુત્ર દત્યાદી પુસ્તકોમાં એવિશે
કેટલુંક લખાણ મળી આવેછે. બીજા દેશમાંની ખેતી વિશેની વાતો માં-
બળીને આપણા દેશમાં પણ એ વિશે હાલ ચરચા થવા માંડી છે. અને
ગોડાંએક પુસ્તકો ગુજરાતી તથા મરેઠી ભાષામાં છપાઈ બહાર પડ્યાંછે.
હાલના નિબંધમાં આપણા દેશમાં ખની શકે એટલી વાતો અંગ્રેજી પુસ્તકો-
ના આધારે લખીછે. આ નીચે લખેલી વાતો વિશે ચચાર કરો કોઈ લોકો
તેઓની અજમાયેશનું પરીણામ આ નિબંધ પ્રસિદ્ધ કરનાર સમાને લખી
જણાવશે તો સમાની ધારેલી ધારણા સફળ થઈ, એમ સમાને લાગશે.

ખાતરની જાતિ ત્રણ છે. ૧. પ્રાણિજ. ૨. ખનિજ. ૩. વાયુરૂપ.

૧. પ્રાણિઓમાંથી તથા વનસ્પતિઓમાંથી પેદા થનારા અધા પદાર્થ
જેવાકે-છાણુ. મૃતર. હાડકાં દત્યાદી પ્રાણીજ ખાતર કહેવાય છે.

૨. જમીનમાં દિપ્ત થતા પદાર્થ જેવાકે ચૂનો, મીઠું, તથા બીજા
ખારને ખનિજ ખાતર કહેછે.

૩. વાતાવરણમાં જે પદાર્થ વાયુરૂપે હોય છે, તેને વાયુરૂપ ખાતર કહેછે.
આ વાયુરૂપ પદાર્થો પડતા વરસાદના પાણીમાં મિશ્ર થઈ જમીનમાં જાયછે.
હવામાં જે એમોનિયા અને કાર્બોનિક આસિડ હોયછે તે વાયુરૂપ ખાતર
કહેવાયછે. આ પદાર્થ તદન કુદરતીછે, અને તેમાં જોઈતા વધારો ઘટાડો

મનુષ્ય કૃતિથી થતો નથી—માટે આ નિષ્ક્રિયતા તરફ વિચાર કર્યો નથી,

૧ પ્રાણીજ ખાતર.

પ્રાણિજ ખાતર એટલે જનાવરોમાંથી ઉત્પન્ન થતાં ખાતરોમાં મળે અને મુતર ઉત્તમમાં ઉત્તમ ખાતર ગણાય છે. પ્રાણિના ખાદ્યમાં જે ખોરાક આવે છે તે ખોરાકના પદાર્થનું આ ખર્ચ હોય છે. જનાવરો જે ખોરાક ખાય છે તેના કોઈ પણ રીતે નાશ થતો નથી. ફક્ત તેનું રૂપાંતર થાય છે. ખોરાકમાં જે હવા તથા પાણીનો ભાગ હોય છે તે શરિરમાંથી વાયુરૂપે બહાર પડે છે. જમીનનો અથવા ખાતરનો જે મુખ્ય ભાગ ખોરાકમાં આવે છે તે શરિરના પ્રવાહી તથા જડા મળમાં (છાતુ, મુતર) નિકળી આવે છે. પ્રાણિના ખોરાકના ઘણાખરા પદાર્થો તેના મળ મુત્રાદીકમાં હોય છે. તેથી તે મળ મુત્રાદિક વસ્તુઓ ખોરાક પેદા કરનાર છોડને આરોગ્ય ખાતર તરીકે તેને પુષ્ટિ આપે એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી. આવી કાયદા કારક આ સી-જે છે તોણુ આપણા દેશમાં ખાતર તરીકે વાપરવાના દોરનું છાતુ વિગેરે પદાર્થ ઘણા જણ ખગડી જવા દે છે. ઘરની પછવાડે વાડામાં અથવા બીજી કોઈ પણ ખુલ્લું જગામાં છાતુનો ઢગલો કરે છે. તેથી ખાતરના કામમાં આવતા મુખ્ય પદાર્થોનો નાશ થાય છે. ખાતરના ઢગલા ખુલા મેદાનમાં હોવાથી તેને સુરજનો તાપ લાગે છે, તેથી છાતુમાંના સારભૂત ઉપયોગી પદાર્થ વરાળ રૂપે ઉડી જાય છે વળી તેના ઉપર વરસાદ કદાચ વરસે છે, તો છોડને પુષ્ટિ કરનાર છાતુમાંનું તત્ત્વ ધોવાઈ જઈ ઢગલા નીચેની જમીનમાં પેસી જાય છે. માટે ખાતર ખુલ્લું ન રાખતાં આગળ જે રીત ખતાવવામાં આવી છે તે રીતથી રાખવામાં આવે તો કાંઈ પણ નુકસાન થશે નહીં. એ રીતમાં શોષક પદાર્થ આવે છે તે પદાર્થ કેવી જાતના હોય છે, તેની સમજ પડ્યા પહેલાં એ રીત સમજાય નહીં માટે શોષક પદાર્થનું ટુંક વર્ણન કરું છું.

શોષક પદાર્થ.

દરેક વાસ વાળો પદાર્થ વરાળ રૂપે ઉડી જઈ ઘટે છે. જ્યારે કોઈ પણ પદાર્થની વાસ આવે ત્યારે એમ સમજવું કે એ પદાર્થ ઓછો થાય છે. જનાવરો છાતુ કરે છે કે તરત તેની ગંધ આવવા માંડે છે, કારણ કે તે છાતુમાંના વાયુમાં મિશ્ર થનારા સ્વભાવવાળા ભાગ નિકળવા માંડે છે. છાતુ વિગેરેમાંથી ઉડી જનારા વાયુ રૂપી પદાર્થને રોકવાને માટે સુધરેલી પ્રજાઓએ કેટલાએક પદાર્થ ખોળી કાઢ્યા છે તેને શોષક પદાર્થ કહે છે. વાયુ રૂપી પદાર્થને સુસી લેવાનાં કેટલાએક સાધનો એટલે શોષક પદાર્થો નીચે લખેલાં છે.

૧. કાળી અને ચીકણી માટી એ ઉત્તમ શોષક છે.
૨. કોયલા (પથરી વીગરે) આ પણ ઉત્તમ શોષક છે.

કોહેલા પદાર્થમાંથી નિકળતી હવા છોડોને પુષ્ટિ આપનારી હોય છે. તેને કોયલા ચૂંસી લે છે. ઘણા સખત ખાતરને જરા નરમ પાડી છોડને નુકશાન ન કરે એવી સ્થિતિમાં આણું છે. અને ખાતરમાં હોનારા ઓગળનારા પદાર્થોને ધોવાઈ જતાં અટકાવે છે. એ કામને માટે થયેલા છાણુ વિગરે ખાતરમાં કેવી રીતે વાપરવા તે ઓગળ કહેવામાં આવશે.

૩. નદી યા તળાવ પાસેની ભેજ વાળી જમીનમાં જ્યાં નાના છોડ વિગરે હોય છે તે જગ્યામાંની છોડ સાથે ખોદી આણુલી માટી પણ શોષક તરીકે વપરાય. આમાં માટીનો તથા વનસ્પતિનો ભાગ હોય છે. આ જતની માટી આણુ એક વરસ સુધી હવામાં ખુલ્લી રાખી મુકવી એટલે તે માટીમાં હોનારી વનસ્પતિ કહોઈને માટી સાથે મળી જાય છે. ત્યાર પછી તેમાં ચૂનો અને મીઠું આ બેનું થોડું મીથણુ અથવા પલાળેલો ચૂનો યા લાકડાનો રાખોડો નાખવો. આ મેળવણી કર્યા પછી તે માટીમાંની વનસ્પતિઓ કોહી ગયા પછી તે માટી કામમાં આણુવા માટે લાયક થશે. ચીકણી માટી, કોયલા, નદી અથવા ભેજવાળી જમીનમાંની માટી એ ત્રણ મોટા શોષક પદાર્થો છે તે કેવી રીતે વાપરવા તે નિચે લખું છું.

દોરેથી પેદા થતું છાણુ વિગરે ખાતર.

છાણુ વિગરે દોરેથી પેદા થનારા પદાર્થ એકદમ જેમના તેમ વાપરે આરો ફાયદો નથી; તેમજ તેના ઘટકાવયવો ઉડી જવા દેવા અથવા ધોવાઈ જવા દેવા એ પણ સારું નથી. નિચે કહેલી રીત પ્રમાણુ વ્યવસ્થા ખેતી કરનાર લોકો કરે તો તેના કોઈ પણ ઘટકાવયવનો નાશ ન થતાં થોડી મુદતમાં છાણુનું ખાતર કામમાં આણાય એવું થાય છે.

છાપડું.

આપણા લોકો ખાતરને માટે રાખવાનું છાણુ વીગરે પદાર્થ જેવી રીતે છુલ્લા નાખી મુકે છે તેમ ન કરતાં એક છાપડું કરીને તેની નીચે ખાતર રાખવાની જગો કરે અથવા જમીનમાં ખાડો કરી ચારે ગમ છો દઈ તેમાં ખાતરરાખે તો તેમને ઘણો ફાયદો થાય. ખાડો કરે ને છાપડું કરે તો એવી રીતે કરવું કે ખાતરને સુરજનો તાપ ન લાગે તથા વરસાદની વાછંટ તેના ઉપર ન પડે. જે છાપરા નિચે ખાતર રાખવું હોય ત્યાંની જમીન જરા ઉંચી રાખવી કે વરસાદનું જમીન ઉપર પડેલું પાણી તેને ન લાગે, કારણ કે એમ કરવાથી સુરજનો તાપ તેના

ઉપર પડી તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ જે ઉડી જાય, તે ઉડી જશે નહીં, તેમજ વરસાદના પાણીથી તેમાંના ખાર વીગેરે ઝોગળી ધોવાઈ જાય તે ધોવાઈ પણ જશે નહીં.

ખાતર રાખવાને માટે જગા કંવી રાખવી.

જે જગોમાં ખાતર રાખવું તે જગા સારી રીતે સજ્જ કરેલાં પાટીઆંનો હોવી જોઈએ. અથવા સારી ચીકણી માટીની કઠણ કરાવવી જોઈએ. છો વાળી જમીન હોય તો ઘણુંજ સારું. કારણ કે તેથી જમીન ખાતરમાંની બીનાશ ચૂરી લે નહીં. આવી જમીનની ત્રણ ખાતુ ઉંચી રાખી તેનો એક છેડો જરા ઉતરતો રાખવો અને આ ઉતરતા છેડા પાસે એક છો વાળો ટાંકી કરવી. આ ખંધી ગોઠવાણુ એવાં નીતે કરવી કે તણુ ખાતુનું પાણી ઉતરી તે નમતી ખાતુ તરફ આવી છો વાળી ટાંકીમાં પડે. છો દે ને એ ખાડામાં એક મોટું પીપ ડાટે તો તે પણ ચાલે. સારાંસ એવી રીતની વ્યવસ્થા કરવી કે કોઈ તરેહથી જમીનમાં ખાતરમાંનું પાણી ઉતરી જઈ ખાતરને નુકશાન નહીં થાય.

હવે તે તૈયાર કરેલી અથવા છો વાળી જમીન ઉપર પેહાંમાંના કોઈ પણ પદાર્થનો કહેલો શોષક પદાર્થ (કોયલાનો ભૂકો. લાકડાનો રાખોડો, ભેજવાલી જમીનનું ખનાવેલું મિશ્રણ ઇત્યાદિ) એક એક વેંત જડો થર પાથરવો. તે થર ઉપર છાણુ, લાદ, લીંડી વીગેરેના ત્રણ ચાર આંગળ જડા થર પાથરવા. આ થર ઉપર પાછો શોષક પદાર્થનો થર દેવો. એમ કરી છેલ્લો શોષક પદાર્થનો ઘણો જડો થર દેવો.

પછી તે ટાંકીમાં ઢોરોનું મૂતર, એઠવાડનું પાણી, વીગેરે નાંખવું, અને અઠવાડીઆમાં બે વખત દોચકીવતે તે પ્રવાહી ખાતર તે ઢગલાની ઉપર છાંટવું. આ ઢગલો તર થાય એટલું બધું પ્રવાહી ખાતર ન મળી આવે તો તે મુતર વીગેરેમાં વરસાદનું અથવા નદીનું પાણી મિશ્ર કરી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે એક અઠવાડીઆમાં બે વાર છાંટવું. તે ખાડામાંનો પ્રવાહી પદાર્થ ખસેલવો નહીં. તે નિતરી આવે તો પાછો તેનો તેજ છાંટવો એટલે એક મહીનાની આખરે આ ખાતર તૈયાર થઈ રહેશે. એક મહીનામાં શોષક પદાર્થના થર અને ખાતરના થર વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો તફાવત રહેશે નહીં; તે ખંને મળી જશે, ત્યાર પછી તે ખાતર કાઢી જમીન ઉપર પાથરવું અથવા ખીજી કોઈ પણ રીતે વાપરવું. એકવાર છાપડું તથા છોનો ઝોઢલો ખનાવતાં જે ખરચ થશે તે પાકના ફાયદાના પ્રમાણમાં ઘણુંજ યોગ્ય છે. જે ખેડુત લોકોને ત્યાં

છાણુ નિકળનું હોય તેને પેલેકાં છોવાળા ઓટલા ઉપર શોષક પદાર્થનો થર દધ પછી રોજનું જેટલું છાણુ નિકળે તેટલાથી જેટલો થર થાય તેટલો એક ખાણુએ કુચી તેના ઉપર પાછો શોષક પદાર્થ નાંખવો. ખીજે દહાડે તેની બેડેની જગોમાં છાણુ પાથરી તેના ઉપર શોષક પદાર્થ પા-થરવો. એમ કરતાં કરતાં જ્યારે બધો ઓટલો થરથી ઢંકાય ત્યારે ખીજે થર દેવાનું થર કરવું.

આ ઉપરથી, કહેલી ખાતર ખનાવવાની રીત ઘણી સારી તથા ફાયદાકારી છે માટે બનતાં સુધી અમલમાં આણવાની કોશીસ કરવી. જે લોકોથી આ વાત બની શકતી નથી તે ખીજી રીતે છાણુનું ખાતર ખનાવે છે. કેટલાએક લોકો મોટો ખાડો કરી તેમાં છાણુ અને શોષક પદાર્થ દોરવતે સુંદાવે છે. કેટલાએક લોકો ખુલ્લી જગ્યામાં છાણુ રાખી તે ઉપર રોજ સવારે શોષક પદાર્થનો પાતળો થર કરે છે. મુખ્ય વાત ધ્યાનમાં રાખવાની એ છે કે છાણુ વગેરે પદાર્થમાંના વાયુમાં મિશ્ર થનારા ભાગો કોયલા દત્તાદી શોષક પદાર્થ સુસી લેછે માટે શોષક દ્રવ્ય તૈયાર રાખી ઉપર કહ્યા મુજબ ખાતર ખનાવવાની કોશીસ જરૂર કરવી બેધમ્મે.

જનાવરોના ખોરાક તથા ઉમર પ્રમાણે તેઓ થકી ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થોનું ખાતર જુદા જુદા પ્રકારનું થાય છે જનાવરોના ખોરાક ઉપર સારી જાતના ખાતરનો આધાર હોય છે. જે દોર તલનો ખોળ તથા કપાથીઆ ખાતું હોય તેનું ખાતર ફક્ત ધાસ વીગરે ખાનારા જનાવરો કરતાં વધારે સારું હોય છે; તેમજ નાની ઉમરના જનાવરોનાં મળના ખાતરમાં છોડને પુષ્ટી આપનારા પદાર્થ થોડા હોય છે. કારણ તેના ખોરાકમાંનો સારસ્ત પદાર્થ તેના શરીરનું અંધાણુ થવામાં (હાડકાં વીગેરેને પ્રુઠિ આપવા) જાય છે. આ કારણે લીધે જવાન દોરના છાણુમાં વિશેષ કૌવત હોતું નથી. પુખ્ત ઉમરમાં આવેલા પ્રાણીના ખોરાકમાં જે પદાર્થ આવે છે તેના ઘણા ખરા ઘટકાવયવ ઓછા ન થતાં છાણુ વિગેરેમાં તેવાને તેવાજ રહેછે કારણ કે મોટા જનાવરોના હાડકાં વીગેરેની પ્રુઠિ થવાની બાકી હોતી નથી. દુધ ન દેતી ગાયના ખાતરમાં તાકાત ઓછી હોયછે કારણ કે ખોરાકના ઘટકાવયવોનો ભાગ દુધમાં વધારે જાય છે.

નરક.

નરક આ પદાર્થ ઘણીજ ઉત્તમ જાતનું ખાતર છે, માણસનો ખોરાક જનાવરના ખોરાક કરતાં ઉંચી જાતનો હોય છે, માટે તેઓના મળના ઘટકાવયવો સરસ હોય છે, વધનારા જુવાન માણસના નરકમાં

આછી તાકાત હોય છે. એનું કારણ ઉપર કહ્યું છે. જનવરના તથા માણસના ખોરાકને સરખાવી જોઈશું તો સહેજ જણાશે કે માણસના મનનું ખાતર છાણના ખાતર કરતાં અતિ ઉત્તમ છે.

ચીન અને જપાન દેશમાં નર્કનું ખાતર અસલથી લોકો વાપરે છે, તેથી કરીને તે દેશો ત્યાંની મોટી વસ્તીને ધાન્ય પુરું પાડે છે. કોઈ લોકો એવા ચક લાવે કે નર્કનું ખાતર વાપરે એતરના પાકને નહારી વાસ વિગેરે આવશે; પણ તેમ નયતાં ઉલ્લેખી વાતે તે પાકમાં સુધારો થાય છે. શુભાખ, આ કુલ ધણું સુંવાળું અને સુંદર હોય છે તેના છોડને નર્કનું ખાતર આપ્યું હોય તો તેના રંગ તથા વાસમાં ઘણા સુધારો થાય છે.

આ ખાતરની ગંધ ન આવે અને તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ ઉડી ન જાય માટે કેટલાએક ઉપાય કરવા પડે છે, પણ તે ઘણા સહેલા છે. નર્કમાં ઉપર કહેલા શોષક પદાર્થ મિશ્ર કરવા એટલે બંને કાર્યો થશે. ગંધ આવતી બંધ પડશે તેમજ વાયુરૂપી પદાર્થ નિકળી જશે નહીં; પછી તે જમીનમાં ખાતર તરીકે વાપરવું. નર્કનું ખાતર વાપરવા સારૂ જુદા જુદા દેશના લોકો જુદા જુદા પ્રયોગ કરે છે. એમાં જે ગંધ આવે છે, તે કળી સુનો મિશ્ર કરે તદ્દન નાશ પામે છે. નર્કમાં પેંહલાં કળી સુનો ભેગો કરી પછી જમીન ઉપર પાતળું પાતળું પાથરી સુકાવા દેવું, ત્યાર પછી તેને કચરી ભૂકો કરી ખોળની માફક ખીની જોડે એતરમાં નાખવું. દુનિયાંના બધા લોકો કરતાં ચીનના લોકો ખાતરના કામમાં ઘણા વાકેફ છે. તે લોકો નર્કમાં કાળી માટી અને ચરખી નાંખી તેના ચોરસાં કરી સુકવે છે. આ ચોરસાંમાં ખિલકુલ ગંધ હોતી નથી. ચીનના તથા ફ્રાન્સના રાજમાં એનો મોટો વેપાર ચાલે છે. ઇંગ્લાંડમાં એમાં કળી સુનો ઉમેરી ચોરસાં કરે છે.

નર્કથી ઉતરતું ખાતર કબૂતર મુરઘાં વિગેરેનું છે. તેમની અધાર જેમ તાજી હોય છે તેમ તે વધારે શુણ્કારી હોય છે.

ઘેટાની લીંડીઓનું ખાતર હલકી જાતનું ગણાય છે. કારણ કે- ઠાં જે ખોરાક ખાય છે તેમાંનો તત્વાંશ તેઓનું હિન બનાવવામાં જાય છે. એમ છે તોપણ ઘેટાંની લીંડીઓ નકામી ન જવા દેતાં છાણ પ્રમાણેજ તેની સાચવણી કરવી.

દરિયાઈ પંખીની અધારનું ખાતર ઘણા દેશમાં વાપરવામાં આવે છે. દરિયામાંના કેટલાક ટાપુમાં માણસનો વસ્તી નથી. ત્યાંના ઓડોપર ઘણા પંખી જઈ ખેસે છે, તેથી તેઓની અધાર ત્યાં ઘણી મન

ળી આવેછે. કેટલાએક ઉદોગી વેપારી ત્યાં વહાણો લઈ જઈ તે અધાર
ભરી આણી દેશાવરે ઉપર ખાતર તરીકે વેચે છે. આ પંખીનું ભસ ફ-
કત માછલાંજ હોય છે, તેથી તેઓના મળમાં ઘણા સાર રહે છે. આ
જાતનું ખાતર આપણા દેશમાં મળી આવે એમ નથી. માટે તે વિષેના
વિચાર અહીંયાં વધારે કર્યો નથી. જે પ્રાણી માંસ અથવા ઉત્તમ ખો-
રાક ખાય છે તેનો મળ વિશેષ જોરાવર હોય છે. જે પ્રાણી ઘાસ વિગરે
ભાજપાસો ખાઈ જીવે છે તેનું ખાતર જરા કમજોર હોય છે. પ્રાણીના
મળ સિવાય ખીજ ઘણા પ્રાણીના ચરીરના ભાગ ખાતરના કામમાં આવેછે.
મુએલા જાનવરો.

મુએલા જાનવરો કોહી જાય છે ત્યારે તેમાંના કેટલાએક સાર-
વાળા વાયુરૂપી પદાર્થ ઉડી જાય છે, તે પાંધ રાખવાને માટે પડેલાં કહેલા
(કોયલાનો લુકો, કાળીમાટી, ઇત્યાદિ) શોષક પદાર્થમાં જાનવરોના માંસના
નાના ઠડકા દબાવી રાખવા. એમ કર્યાથી તેમાંનો કોઈ પણ સારભૂત પદાર્થ
ઓછો ન થતાં થોડી વખતમાં તે માંસ ખાતર જેવું વાપરવા લાયક થશે.

મુએલાં ફૂતરાં, ખિલાડાં ઇત્યાદિ નાનાં પ્રાણી કોઈ કોઈ વખતે
એમને એમ ઝાડની જડ પાસે ડાટી દેવાં અથવા ઉપર કહ્યા મુજબ
શોષક પદાર્થ સાથે ભેગા કરી રાખી કેટલીએક મૂદતે કામમાં આણવા.

માછલાં.

દરીઆ કિનારા પાસેના કેટલાએક દેશમાં માછલાં પકડીને એ-
કદમ ખાતરના કામમાં આણે છે. માછલાંનું ખાતર ઘણુંજ ઉત્તમ કહે-
વાય છે. તેઓ ઘણાં નરમ હોય છે તેથી જલદી કોહીઈ જઈ જાય છે. તેઓ
ખોરાક થઈ પડેછે. ખાતરને વાસ્તે પકડેલાં માછલાં શોષક પદાર્થસાથે મિ-
શ્ર કરવાં એટલે તે કોહીઈ જઈ જલદી કામમાં આવશે. ઉપર છાણનું
ખાતર ખનાવવાનું કહ્યું છે તે છાણના ઢગલામાંજ માછલાં તથા માછલાં
જ્યાં વેચે છે તે જગાનો કચરો નાંખ્યો હોય તો ખીજ મેડેનત ન પ-
ડતાં ખાતર સરસ થાયછે. માછલાં એમનેએમ વાપરવાં હોય તો તે જ-
મીનમાં ઉંડાં દાટવાં; નહીંતો તેમાંના વાયુરૂપી પદાર્થ નિકળી જશે.

ઉન, ચીથરાં, ચામડું ઇત્યાદિ.

ઉન, ચીથરાં, ચામડું ઇત્યાદિ પદાર્થ જલદી કોહીઈ જતા નથી
માટે એમનાએમ વાપરવા હોય તો તેઓનું ખાતર ઘણું કામ લાગે છે.
એ ખાતરની અંતર જમીનમાં ઘણા દિવસ સુધી રહે છે. આ પદાર્થનું
ખાતર જલદી થાય માટે તેઓને છાણ ભેગાજ નાંખી કોહીવા દેવા એટ-

લે એને માટે કાંઈ પણ નાખી મેહેનત કરવી પડશે નહીં.

જીવું ચામડું જલદી સડતું નથી માટે એને ઝાડની તળે દાઢી મુક્યું હોય તો કેટલીએક મૂઠત ખાદ તેની અસર માલમ પડવા લાગશે. સારાંશમાં એટલુંજ કહેવાતું કે પ્રાણીના શરીરના સર્વ ભાગનું ખાતર થાય છે માટે જે જે ભાગ મળી આવે તે તે છાણના ખાતર સાથે કાઢોવાડવો એટલે કાંઈ પણ જાતની સ્વતંત્ર મેહેનત કરવી પડશે નહીં.

ઝાડના અવયવથી બનતું ખાતર.

પહેલાં જે નદીની માટીનું અને ભેજવાળી જમીનનું ખાતર કહ્યું તે આ જાતના ખાતરમાં ઘણું ઉત્તમ છે. તે જ્યારે નદીમાંથી કે ભેજવાળી જમીનમાંથી લાવીએ ત્યારે તેમાં ખટાશ હોય છે તે કાઢી નાંખવાને તે માટીને ઘણી મુઠત સુધી હવામાં ખુલી મુકવી, અથવા તેમાં ચુનો, મીઠું વગરે નાંખી તેની ખટાશ કમતી કરવી ન તે કમી થયે તે ખાતર ગમે તે જાતની જમીનમાં વાપરવું.

લાકડા કરતાં ઝાડની છાલમાં જમીનનો ભાગ ઘણો હોય છે. છાલ જલદી સડતી નથી માટે તેનો સાથે ચુનો મેળવવો પડે છે. ચુના સાથે મિશ્ર કર્યા પહેલાં એકદમ છાલ ખાતરના કામમાં આણવી નહીં, કારણ તેમાં એક જાતની ખટાશ હોય છે તેથી છોડને ધબ્બ થાય છે. ચામડાં રંગવાને રંગ કાઢી લીધા પછી જે છાલ રહે છે તેને કોહોવડાવીને ખાતર તરીકે વાપરવી. ઝાડની છાલ ખાળી નાંખી તેના રાખોડાનું ખાતર કરવું. આ ઘણો સહેલો ઉપાય છે. એમ કરે રાખોડામાં જે ઓગળનારો જમીનનો ભાગ હોય છે તે પાણીથી ઓગળી જઈ છોડનો ખોરાક બને છે.

લાકડાના વેહેરનું પણ ખાતર થાય છે પણ તે કોહોવડાવ્યા વગર કામમાં નથી આવતો. છાલ પ્રમાણે એને કોહોવડાવવો ને પછી એને ખાતરના કામમાં આણવો.

ધુમાડાના જાળાનું ખાતર ઘણુંજ ઉત્તમ છે. એમાં ગંધક હોય છે; તે ફક્ત છોડનોજ ખોરાક થાય છે, એટલુંજ નહીં પણ તેની વાસવડેકાંઈ જાતનાં જીવડાં પણ થતાં નથી. આ ખાતર ખી જેડેજ જમીનમાં નાખવું. કોખીના છોડ ઉપર તથા તડણચના વેલા ઉપર એક મુઠી ભરી ધુમાડાનાં જાળાં નાખ્યાં હોય તો તેના ઉપર કોઈ પણ જાતના જીવ ખેસશે નહીં. બધા લીલા છોડનું ખાતર થાય છે. તળાવ વિગેરે ભેજવાળી જમીનમાં જે છોડ ઉગી નિકળે છે તે ઉપાડી આણી જમીનમાં ગંદડી નાખે તેનું ખાતર ઘણું સારું થાય છે. કોઈ પણ હલકી જાતના છોડનું

ખીજ આખા ખેતરમાં વાવી તેના ઉપર ફુલ ખાગ્રયા પછી હળવતે તે ખધા છોડ જમીનમાં કચરી નાખવા એટલે તે કોહોઈ જઈ તે વાવેન-રના છોડને પુષ્ટિ કરશે. જે છોડની જડો જમીનમાં ઘણી ઉંડી જતી હોય એવા છોડ આ કામને માટે પસંદ કરવા. કારણ કે મુળિયાં જેમ જેમ જમીનમાં વધારે ઉંડા જાય છે તેમ તેમ જમીનમાંના ખાર વધારે ચૂસી લેછે. આવા છોડ જમીનમાં ગદડી નાંખેથી ઉંડી જમીનમાંના ખાર છેક ઉપરની જમીનમાં રહી જાયછે. ધાન્ય વગેરેનાં મુળિયાં જમીનમાં ઉંડાં જતાં નથી તેથી તેને આ ઉપરની જમીનમાં રહી ગમેલો ખાર પુષ્ટિ આપે છે.

૨. ખનિજ.

છોડ ખાળીને તેની રાખોડીનું પૃથક્કરણ કરી તેની અંદરના ખ-નોજ પદાર્થ (જમીનમાં પેદા થનારા પદાર્થ) વિદ્વાનોએ શોધી કાઢ્યા છે તે ઉપરથી સિદ્ધ થયેલું છે કે દરેક જાતના છોડમાં સર્વે પદાર્થ હોતા નથી; એકમાં સાજાખાર વધારે હોય તો ખીજમાં સુરોખાર વધારે, ત્રી-જમાં સુનો વધારે, એવી રીતે આ પદાર્થ વત્તા એાછા હોયછે. તેમજ એક જાતના છોડના જુદા જુદા ભાગમાં પણ વધારે એાછા આ પદાર્થ હોય છે. ચૂનો, સાજાખાર ઇત્યાદિ પદાર્થ ઝાડના ઘટકાવયવ છે, માટે તે જમીનમાં હોવાની અવશ્યતા હોય છે. કેટલીએક જમીનમાં તો આ પદાર્થ સ્વભાવિક રીતે હોય છે અને કેટલીએકમાં છેક એાછા હોય છે. સામાન્ય નિયમ એ છે કે જમીનને ફળદ્રુપ કરવાને વાસ્તે છોડના રાખોડામાં હો-નારા ખધા પદાર્થ જમીનમાં નાંખવા જોઈએ. આ પુરતી રીતે અમલમાં આણવાને વાસ્તે જમીનના ઘટકાવયવની માહિતી સારો હોવી જોઈએ. ખેતરના ધણીને પોતાના ખેતરની જમીનનો અનુભવ હોય છે, તેથી જ-મીનમાં કમતી શું છે તે તેને જણાય છે. જે ભાગ કમતી હોય તે ભાગ હિમેરીને જમીન સારી હાલતમાં આણવી.

સાજાખાર (પોટારા.)

આ ખાર જમીનમાં કમતી હોવાનાં ખે કારણ છે. એકતો અસ-લથીજ એ જમીનમાં એાછા હોય છે. ખીજું ઘણા વરસથી જમીનમાં ખેતી કરવાથી ધાન્યના છોડ ચૂસી લઇને તેને એાછા કરી નાંખેછે. આ ખાર દરેક જાતના લાકડાની રાખોડીમાં હોય છે. આપણા દેશમાં ખેડુ લોકો છાણના ઢગલામાં રાખોડો નાંખીને તે ખંનેને ખુલાં રહેવા દેછે. તે-થી તેના ઉપર વરસાદ વરસીને તેમાંના તત્વાંશ ધોવાઈ જાય છે. અથવા તાપથી બરાબના રૂપમાં નિકળીને હવામાં મળી જાયછે. આ અજ્ઞાનતા

ભરેલી વાતને ન અનુસરતાં ખીજ દેશના ભોકોનું ઉદાહરણ લેવાને જે
ઓની રીત પ્રમાણે વર્તીશું તો તેમાં આપણું કદગણાણ છે. લોકડાનો રા-
ખોડો બધા મેદાનમાં ન મુકતાં ઉપર છાણનું ખાતર ખનાવવાની જે રીત
કહી છે તે પ્રમાણે એને પણ સાચવવો. શેષક પદાર્થ સાથે મિશ્ર કરી તે
ઢગલામાંજ નાંખી મુકવો. એટલે બધાનું એકઠું ઉત્તમ ખાતર ખની રહેશે.

મીઠું (સોડા.)

જે કારણથી સાજાખાર જમીનમાંથી કમતી થાય છે તેજ કારણથી
આ ખાતર પણ એણું થાય છે. ઉપર કહ્યા મુજબ ચૂનામાં મિશ્ર કરીને
મીઠું ખાતર તરીકે વાપરવું એ ઉત્તમ માર્ગ છે. મીઠું એમનું એમ પણ
જમીનમાં વપરાય છે. ઘણુંજ મીઠું વાપરવામાં આવે તો છોડને ખાળી
નાંખે છે. એક એકર જમીનમાં દોઢ મણ એ પ્રમાણથી મીઠું નાંખે તો
ઘણો ફાયદો થાય છે. આ પ્રમાણે મીઠું વાપરતાં છોડ ઉપર જીવડાં થતાં બંધ
થાય છે એટલુંજ નહીં પણ એનું ખાતર પણ ઉત્તમ થાય છે. આ ખાર
છોડને તરત પુષ્ટિ આપે છે. પેહેલાં કહેલા છાણના ખાતરના ઢગલામાં થોડું
મીઠું નાંખવું હોય તો તેમાં થતાં જીવડાંનો નાશ કરી તેને ખગડવા દેશે નહીં.

મીઠું અથાણામાં નાંખેથી જેમ તેને ખગડવા દેવું નથી તેમ છાણ
વગરે પદાર્થના ઢગલામાં નાંખવું હોય તો તે તેનો પણ ખમાવ કરે છે.

ચૂનો.

ચૂનાનો વિષય ઘણા મહત્વનો છે. દરેક જાતના છોડમાં આ
પદાર્થ હોય છે. કેટલાએક છોડના રાખોડામાં તો અડધ કરતાં પણ વધારે
જેવામાં આવે છે. ચૂનો છોડનો એક ખોરાક છે એટલુંજ નહીં પણ
એથી જમીન ઉપર ઘણી જાતની અસરો થાય છે, તે નીચે મુજબ:—

૧. સેજવાળી જમીનમાંના ભાગ કોહી જવાથી જમીનમાં જરા
ખટાશ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ખટાશને લીધે નિંદણ ઘણું ઉગી આવે છે
તેથી ધાન્યના છોડને હરકત થાય છે. એવે ઠેકાણે જરા ચૂનો વાપર્યો હો-
ય તો તે ખટાશનો નાશ કરી નાંખે છે.

૨. ખાતરમાં હોનારા પ્રાણીજ પદાર્થને ચૂનો જલદી કાઢોવડાવી
છોડને પુષ્ટિઆપનારો એમોનિયા નામનો વાયુરૂપી પદાર્થ તેમાંથી છુટો પાડે છે.

૩. ચૂનો જમીનમાં હોનારા કેટલાએક ખનિજ પદાર્થોનો ભંડો કરી
તે ઓગળી બધ એવી સ્થિતિમાં આણે છે. આ ખનિજ પદાર્થ જમી-
નમાં ઓગળી ગએ જમીનમાં કાંઈક રસાયનિક સુધારો થાય છે.

૪. ઉપર કહેલા રસાયનિક ફેરફાર થયા પછી જમીનના ઘટકાવયવો

છોડનો ખોરાક થઇ પડે છે. આ બધી વાતો ખાતરમાં ચૂનો નાખે થાય છે. ખાતરમાં ચૂનાનો કાંઈ પણ ભાગ ન હોય તો તેમાંના પદાર્થો જલદી સડે નહિં તથા તેમાંના ઘટકાવયવનો ખોરાક જલદી ખને નહિં.

આ ઉપર કહેલી વાતો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે ચૂનો ફક્ત છોડનો ખોરાક છે એટલું જ નહિં પણ છોડ ઉપર ખીજ ધણી ફાયદાકારી અમર કરે છે.

ખાતરને માટે છીપોનો ચૂનો અણુ ઉત્તમ ગણાયલો છે. દરીયા કિનારા ઉપરના ઘોડાકજ લોકોને તેમજી આવવાનો સંભવ છે માટે તે વિષે અહિંયાં વિશેષ ધ્યાન કરવું નહીં.

ધમારતા કામમાં વપરાતો સારો ચૂનો ખાતરના કામમાં આવે છે. મૈડિયા એકઠા કરી તે પકવી જમીનમાં નાંખવા અથવા તે પકવેલા મૈડિયાનો લુકો થાય એટલું પાણી તેના ઉપર રેડી પછી વાપરવા.

કળીચૂનો પણ કેટલેક ઠેકાણે વાપરવામાં આવે છે. મીઠાનું પાણી છાંટેલો ચૂનો વાપરવો એ વાત પેહેલાંજ કેહેવામાં આવી છે ખનિજ પદાર્થ ઉપર ચૂનાની અસર કરવી હોય તો ફક્ત ચૂનોજ વાપરવો, પણ ભોંયમાંના પ્રાણીજ કે વનસ્પતિનું ખાતર કોહોવડાવવાની જરૂર હોય તો મીઠાનું પાણી છાંટેલો ચૂનો વાપરવો.

વરસાદના પાણીથી જમીનમાં ઓગળી જાય એવી રીતે ભોંયની સન પાટી ઉપર ચૂનો નાંખવો.

શોષક પદાર્થ સાથે મિશ્ર કર્યા સિવાય ચૂનો, પ્રાણીજ ખાતરમાં નાંખવો નહીં.

ગંધકનો તેજખ,

વનસ્પતિના રાખોડામાં ગંધકનો તેજખ હોય છે, પણ કેટલીએક જમીનમાં તે ઘણો ઓછો હોય છે. આ તેજખ પુષ્કળ પાણીમાં નાંખીને તેની તાકાદ કમતી કર્યા પછી પહેલાં કઢ્યા પ્રમાણે છાણના ખાતરના દગલા ઉપર નાંખવો. અથવા છાણના ખાતર પાસે ટાંકી કરવાની ઉપર કહી છે તેમાં મહીનામાં એકવાર અચ્છેર નાંખવો. એટલે તે છાણનું ખાતર ઘણું ફાયદાકારી થઇ પડશે.

હાડકાં.

લુકા હાડકામાં ૩ પ્રાણીજ પદાર્થ અને ૨ ખનિજ પદાર્થ હોય છે. માટે હાડકાં ખને જતના (પ્રાણીજ તથા ખનિજ) ખાતરના કામમાં આવે છે.

ખાતરના કામમાં હાડકાંનો ઉપયોગ જુદી જુદી રીતે કરે છે.

કેટલેક ઠેકાણે આખાને આખાંજ વાપરવામાં આવે છે. એવી રીતે વાપરેલા હાડકાંની અસર જમીન ઉપર કાળાંતરે થાય છે માટે આખાં હાડકાં વાપરવાં નહીં. ઝીણાં કચરેલાં પાંચ શેર હાડકાંથી જેટલો ફાયદો થાય તેટલો વગર કચરેલા મગ્ન હાડકાંથી પણ થવાનો નથી. હાડકાં અથવા કોઈપણ જાતનું ખાતર જેમ ખારીક હોય તેમ વધારે સારું. કારણ તેના ઝીણા કણ જલદી ઓગળી જઈ તે છોડનો ખોરાક થઈ પડે છે.

ઉપર હાડકાં ઘણાં ઝીણાં કરી વાપરવાં એમ કહ્યું પણ તે કચરીખારીક કરવાં એ ઘણું મુશ્કેલીભર્યું કામ છે. તે નરમ કરવાની યુક્તિ નીચે મુજબ:-

એક પીપ લઈ તેમાં પડેલાં હાડકાંનો ચાર ઈંચ જડાઈનો થર દેવો પછી તે થર ઉપર ચાર ઈંચ રાખોડાનો થર દેવો. એવી રીતે પીપ ભરાતા સુધી એક બીજા ઉપર થર દેવો. આ હાડકાં તથા રાખોડો હમેશાં ભીનાં રહે માટે તે ઉપર કોઈ કોઈ વખતે પાણી છાંટવું. છોડને પુષ્ટિ આપનારા બાષ્પરૂપી પદાર્થ હાડકાંમાંથી ઉડી ન જાય માટે કોઈ કોઈ વખતે પાણીમાં મિશ્ર કરેલો ગંધકનો તેજમ છાંટવો. એક વરસ સુધી આ સ્થિતિમાં રહ્યાથી હાડકાં સોડેજ કચરાય એવાં થઈ જશે. આ હાડકાં તથા તેની સાથેનો રાખોડો આ ખંને સીજેનું ખાતર આપણા દેશના ઘણા એક ધાન્યને માફક આવશે.

ખાજેલાં હાડકાંના ચુરામાં ગંધકનો તેજમ નાંખવાથી ખાતર ખને છે. કાચા હાડકા કરતાં ખાજેલા હાડકાંની અસર જલદી થાય છે. કારણ તે જલદી ઓગળી શકે છે.

અધા દેશી જમીનદાર લોકોને ટુંકામાં કહેવાનું એ છે કે દરેક જાતના ખાતર વિષે જુદી જુદી મહેનત ન કરતાં ફક્ત છાણના ખાતર સાથે તરકીબ કરવાની કહી છે તે મુજબ કરવાને કોશીય કરવી તેમ કરવાથી મને માલમ પડશે કે, યોગ્ય વખતમાં તથા યોગ્ય મહેનતમાં ઘણું ફાયદો થાય છે. દરેક જમીનદારે પોતાના ખેતરના એક ખુણામાં ઉપર કહ્યા મુજબ છોનો એક ઓટલો કરી, તેની પાસે એક ટાંકી ખનાવી, તે ઓટલા ઉપર એક છાપરું ખાંધવું. પછી કોયલા, કાળી માટી વગેરે શોષક પદાર્થ ભેગા કરી જેમ જેમ છાણ મળે તેમ તેમ તેમાં મિશ્ર કરી તે ઓટલા ઉપર નાખવું. ઢોરોનું મૂતર, ચોખાનું ઓસામણ, અજીંડાડનું પાણી, વગેરે તે ટાંકીમાં રાખી તે છાણના ઢગલા ઉપર છાંટી હમેશાં તે ઢગલો ભીનો રાખવો.

ઉપર ખાતરના જેટલા પદાર્થ કહ્યા છે, તેમાંથી જે કોઈ મળી આવે તે છાણના ઢગલામાં નાંખી કાઢોવા દેવો. આવી રીતે ખાતર ખ-

નાવવામાં કોઈ પણ જમીનદાર લોકોને કોઈ પણ જાતનો ખર્ચ પડશે નહીં. ફક્ત એકવાર હોવાળી જમીન, ટાંકી, ને છાપર કરવું પડશે. પણ આ એકવાર એ પ્રમાણે કર્યું એટલે તે ઘણા વરસ સુધી ચાલશે.

આપણા દેશમાં દિનપર દિન પ્રજા વધતી જાય છે. પણ જમીન તેવીજ રીતે વધી એવું કોઈ દલાડો સાંભળવામાં આવ્યું નથી. જે ગામમાં પહેલા હજાર લોકની વસ્તી હતી ત્યાં દશ હજાર પ્રજા થઈ છે. હજાર માણસને માટે ખોરાક ઉત્પન્ન કરનારી જમીન દશ હજારનો ગુજારો ચલાવે એ અશક્ય જેવું છે. આપણે બધા એમ કહીએ છીએ કે અમારા વહીવટના વખતમાં અમારા ઘરમાં ઘણું સુખ હતું અને હાલ અમે ઘણી તંગી વેઠીએ છીએ. એવું કારણ શું તેનો જો વિચાર કરીએ તો માલમ પડશે કે પ્રજાનો વધારો. એ વાત એક ઉદાહરણ આપી વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવું છું. એક કુટુંબના એક પુરૂષે ૨૦૦ વરસ કે-પર એક વતન સંપાદન કર્યું, આ વખતે તેને પાંચ છોકરા હતા. પાંચ છોકરા અને તેઓની સ્ત્રિઓ અને વતનના સંપાદક પુરૂષો સર્વે મળી ૧૨ માણસ હતાં. આ બાર માણસનું સારી રીતે ગુજરાન ચાલે એટલી પેદાશ તે વતનમાંથી થતી હતી. પછી વતનનો મેળવનાર મરી ગયો. પાંચ પુત્રોએ એ વતન વહેંચી લીધું, પછી તે પાંચ જણામાંના દરેકને પાંચ પાંચ છોકરાં થયાં. એવી રીતે કુટુંબનાં માણસો વધતાં ગયાં પણ વતનની જમીનમાં વધારો ન થતાં દરેકને ભાગે ટુકડો ટુકડો ગયો. આ કુટુંબના એક પુરૂષના ભાગમાં જમીનનો એક નાનો સરખો ટુકડો આવ્યો અને તેના કુટુંબનાં દશ માણસ હતાં. હવે આ પુરૂષ “ અમારા આપદાદાના વખતમાં ઘણું સારું હતું ” એમ કહે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આ કુટુંબનું ઉદાહરણ એક ગામને લાગુ પડાય ને ગામનું પરગણાને અને પરગણાનું આખા દેશને લાગુ પડાય. એકપરથી સેહજ જણાશે કે દિનપર દિન નબળી દશા આવે છે, તેનું કારણ પ્રજાનો વધારો છે. આ દુઃખમાંથી ઉગરવાનો એક ઉપાય જણાય છે તે એક જેમ બને તેમ જમીનના પાકની શક્તિ વધારવી એટલે હાલ જેટલી પેદાશ થાય છે તેથી વધારે થાય કેમકે ખેડ, ખાતર, ને પાણી રીઘ તાણી લાવે છે.

અંક ૯ મો.

પરોપકાર પુણ્ય પાપાયપર પીડનમ.

એા મારા પ્રિય વાંચનારાએા તમે સર્વે સાંભળ્યું હશે, ને તમારા-
માંના કેટલાએકના તો અનુભવમાં પણ આખું હશે કે પરોપકાર કરવો
એ ઘણું સારું કામ છે પણ શા સારુ એમ છે, એની ચર્ચા મારા જાણ-
વા પ્રમાણે થયલી નથી; તેથી તથા ચર્ચા થયેથી લોકોમાં કદાચ એ યુગ
દ્રઢ થાય, માટે હું આ નિબંધ લખું છું. એ નિબંધ વાંચશો, વંચાવશો,
અને એ બાબતની ચર્ચા ચલાવશો તો, મારો લખવાનો હેતુ સાર્યક થયો
એમ હું માનીશ.

પારકાપર ઉપકાર કરવો અથવા ખીજનું ભડું કરવું એવો અર્થ
પરોપકાર શબ્દમાં સમાયતો છે. શબ્દની વ્યુત્પત્તિમાંજ એ અર્થ રહેલો છે.
ખીજનું હિત ઇચ્છવું, ભડું કરવું, એ વૃત્તી મનુષ્યના હૃદયમાં થાયછે,
ને વિશેષે કરીને સારા માણસમાં એ ઘણી જોવામાં આવે છે. એ પરથી
સ્પષ્ટ જણાય છે જે એ વૃત્તી દરેક દત્ત છે. ને તેથીજ એ સંસ્કાર
સર્વે મનુષ્યોમાં હોય છે; માત્ર એટલોજ ફેરકે કેટલાએકમાં એ ઘણો વિ-
સ્તાર પામે છે, ને કેટલાએકમાં થોડો જણા દબાઈ જાય છે. વિચારવંત
પુરૂષો જગતની સ્થિતિ તથા બંધારણપર વિચાર કરે છે ત્યારે એ વૃત્તી
કેળવવાની તેઓને ઘણી જરૂર લાગે છે; કારણ જગતમાં એક ખીજની
સહાયથી સારી સ્થિતિ ભોગવાય છે. એમ ધારો કે કાંઈ માણસ ખીજ
સાથે જગતમાં સંબંધ ન રાખે ને પોતાનાજ સામર્થ્યથી પોતાનો સઘળો
વ્યવહાર ચલાવવાનું ઇચ્છે, તો તે માણસની સ્થિતિ ઘણી અધમ
માલમ પડશે. કદાચ એમ પણ બને કે, તેનો નિર્વાહ ચાલે પણ નહીં.
એક ખીજને મદદ કરેથી જરૂરની વસ્તુઓ સેહેજ મળે છે ને સંસાર
સારી રીતે ચાલે છે. આ કારણને લીધે જગતમાં એક ખીજ સાથે વ્યવ-
હાર ચાલેલો છે. એ વ્યવહારમાં માણસો પોતાની મહેનતનાં ફળો એક
ખીજને આપે છે અને તે આપતાં સાટું યા અદલાખદલી કરે છે. એ
બાબતમાં એક ખીજ સાથે વ્યવહાર અથવા પરસ્પરાશ્રય એની સાથે સ્વા-
ર્થ રહેલો છે. માટે લોકો એને પરોપકારમાં ગણતા નથી, કારણ સામાન્ય
રીતે જોતાં પરોપકારમાં ફળની અપેક્ષા હોતી નથી ને આવા સાટામાં
તો ફળની ઇચ્છા હોય છે. તોપણ એક રીતે જોતાં એવા પરસ્પરાશ્રય
સાથે ભજોતો સ્વાર્થને પણ પરોપકાર કહીએ તો કાંઈ હરકત જેવું નથી;

સખ્ય સઘળા પ્રકારનો સંબંધ આ દુનિયાના સૂખની સાથે હોયજે. યા તો હવે પછી થનાર ભવના સૂખની સાથે હોય છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પરોપકારનું મૂળ એક બીજા સાથે વ્યવહાર અથવા તો પરસ્પરાશ્રય છે. પરસ્પરાશ્રય જગત્કર્તા તરફથી થયેલો છે, એમ માનવાને ઘણાં કારણો છે. આથી પરોપકાર વૃત્તિનાં બીજા ધર્મ તરફથી આવેલા છે એ વાતને ઘણી પુષ્ટિ મળે છે.

પરસ્પરાશ્રય અથવા તો જગતમાં એક બીજા સાથે વ્યવહાર-એમાંથી અનેક ધર્મોને વૃત્તિઓ નિકળે છે. જેમકે બાધચારો, સત્યતા, ઉદારતા, કૃતજ્ઞતા, સભ્યતા, દયા, સંપ ઇત્યાદી. મટે એ વૃત્તિઓ અને ધર્મો સાથે પરોપકારને ઘણા સંબંધ હોય છે. એ વૃત્તિઓ પ્રમાણે જે ચાલતા હોય તેનામાં પરોપકાર હમેશ હોય છે. એ વૃત્તિઓ પ્રકૃલિત થાય તો પરોપકાર હૃદિ પણ પ્રકૃલિત થાય મટે જગતમાં વસનારા સર્વે માણુ-સોએ એ શુણા જેટલા કેળવાય તેટલા કેળવવા. તેમ કર્યાથી મનુષ્ય જાતિના સૂખમાં વધારો થાય છે. આ કારણને લીધે સાધુ પુરુષોએ પ-રોપકારની ઘણી પ્રસંશા કરેલી છે. વ્યાસાચાર્યે તો અરાદે પુરાણો ઉથલાવી આખરે એવું તત્વ શોધી કાઢ્યું કે પરોપકાર કર્યાથી પુણ્ય થાય ને પા-રકાને પીડા કર્યાથી પાપ થાય છે.

આત્મવત્ત સર્વ ભૂતાનિ પश्येत्. એટલે પોતાના જેવા સર્વ પ્રાણી-ઓને ગણવા. એને ખરોખર રીતે સમજીએ તો પરોપકારી થવામાં આ-ખણને ઘણી મદદ મળશે. તેમજ નીચેના ભગવદગીતાના શ્લોકપરથી પણ મદદ મળે એવું છે.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समंपश्यती यो र्जुन ॥

सुखं वायदि वा दुःखं संयोगी परमो मतः ॥

કારણ એ ખંનેના બાવાર્ય ઉપર ખરોખર લક્ષ આપ્યાથી આપ-ણને માલમ પડશે કે આ કરવાથી બીજાને સૂખ થશે અને આ કર-વાથી બીજાને નુકશાન અથવા પીડા થશે. પેહેલાં પોતાના પર બીજો કેઈ તેવુંજ કાર્ય કરે તો તેની અસર કેવી થાય છે તે જોવી, ને ત્યાર પછી તે પરથી સામા આદમીના પર કેવી અસર થશે એટલે તેને સૂખ થશે કે દુખ થશે તેનું અનુમાન કરવું. કયા કાર્યથી બીજાનું હિત થાય છે ને કયાથી અહિત થાય છે એની સમજ પડી એટલે પરોપકાર હૃદિવા-જા માણુસ હિત થાય એવાં કાર્યો કરેજે. ને અહિત યા નુકશાન થાય એવાં

કાર્યો છોડી દે છે. માટે સર્વ જાણીએ આ મહા વાક્યપર ચર્ચાઈ લક્ષ્ય દેવું.

કોઈને ખોટા કામમાં સહાય થવું નહીં. કારણ એવી રીતે મદદ કરીએ તો એક બીજા સાથે વ્યવહાર સારી રીતે ચાલે નહીં ને એવી મદદ એ પરોપકાર પણ ગણાય નહીં.

કોઈએ કદી એમ ધારવું નહીં કે હું તો નકામો પ્રાણી છું માન્ય રાખી કોઈને મદદ થવાની નહીં. કારણ તજખતું પણ કોઈ કોઈ વખતે ઘણું ઉપયોગનું થઈ પડે છે તો પછી મનુષ્ય ઉપયોગી કોઈ પ્રસંગે થઈ પડે એમાં શી નવાઈ?

સઘળાનું બહુ ઇચ્છવાથી પરોપકાર ખુદ્દિ મનમાં દબ થાય છે. તેવી રીતે દ્રઢ થાય એટલે સેફેજ એવું કરવાની વૃત્તિ થઈ તો પછી મન જ્યારે તેવું કાર્ય કરાવશે ત્યારેજ તે સંતુષ્ટ થઈને ખેસશે. માટે હમેશા બધાનું બહુ ઇચ્છતાં રહેવું. બીજાને ખરા ભાવથી મદદ કરીએ, તો તે આપણને ચાહશે. ને સારા દોલતો હશે તો જીવતાં સુધી કૃતજ્ઞ રહેશે, વળી તે તેના ઉપકાર કરનારનું મુખ જોઈ ખુશી ખુશી થશે. આનો ભાવ આપણામાં ચાલતી કહેવત “ કામ કર્યું તેણે કામણું કર્યું ” એથી ચર્ચાઈ ઉતરે છે.

પરોપકારની સાથે સત્યતા, ભાઈચારો વગેરે પરસ્પરાશ્રયમાંથી નિકળતા ગુણોનો ઘણો સંબંધ છે, એ ઉપર ખતાવ્યું છે. માટે ખરા પરોપકારી થવા સારું લોકોએ સાચું ખોલવાની ટેવ રાખવી. એક બીજા સાથે ભાઈ પ્રમાણે ચાલવું. આપત્ય સમયે અને તેટલી મદદ કરવી, કોઈને ઉદ્યમે લગાડવા સારું મોટું મન રાખવું, જાતિશ્રમ વેઠવો, દ્રવ્યની ચર્ચાશક્તિ જરૂર જણાયે, સહાય કરવી. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યે યાદ રાખવું કે જગતના બંધારણને લીધે એક બીજાના આશ્રયથીજ હું અનેક પ્રકારનાં સૂખો ભોગવું છું. તેના બદલો પરસ્પરાશ્રયમાંથી નિકળતી વૃત્તિઓ પ્રમાણે ચાલું તો વાળી શકાય એમ છે, માટે હું તો એ વૃત્તિઓ પ્રમાણે ચાલીશ એવો નિશ્ચય જો કોઈના મનમાં થાય તો, તે પછી બીજાને કોઈ પણ પ્રકારે મદદગાર થશે.

પરોપકાર હમેશાં થાય એવો છે. સાચું ખોલવામાં સત્યતાથી ચાલવામાં, સંબંધી એક બીજા સાથે રહેવામાં, વગેરે સઘળે ઠેકાણે પરોપકાર રહેલો છે. ખારીકીથી વિચાર કરીએ તો આપણને માલમ પડી આવશે કે જે કાર્યોથી બીજાને હુખ થતું નથી. તે કાર્યોમાં તેમજ જે કાર્યોથી બીજાને સૂખ થાય છે, તે કાર્યોમાં, થોડો ઘણો પરોપકાર રહેલો હોય છે. વળી પરોપકાર એ એવી ઉત્તમ વસ્તુ છે જે જેનું સારું થાય

તેનું મન ખુશ થાયછે, એટલુંજ નહીં પણ સારું કરનારના જીવને પણ આનંદ થાયછે. એનો મહિમા એવો તો જાપરોછે કે જ્યાં પરોપકાર પુદ્ધિ હોયછે ત્યાં આગળથી લોભ-અદેખાઈ, જુઠાઈ વગેરે નીચગુણો નાબુદથાયછે.

હાલ આપણા દેશમાં પરોપકારપુદ્ધિ ઘણી ઓછી થઈ ગઈ છે એમ માનવાને ઘણું કારણ છે. અલસના વખતમાં એમ નહોતું. ગ્રીસ અને ચીનના લોકો અત્રે ખે હજાર વરસ પર આવ્યા હતા, તેમના લેખોપરથી એમ જણાય છે જે તે વખતે અત્રેના લોકો સત્યવાદી, સભ્યતાવાળા, ને વિચક્ષણ હતા. હાલ તથી ઉલટો મત પરદેશીઓ આપણા વિષે ખાંધે છે. એમ થવાનું કારણ શું? તેનાં જો વિચાર કરીશું તો જણાશે કે હાલ પરોપકારપુદ્ધિ યોડી છે ને નીચા પ્રકારની સ્વાર્થપુદ્ધિ ઘણી છે. એ નીચા પ્રકારની સ્વાર્થપુદ્ધિને લીધે હાલ કુસંપ, અવિશ્વાસ, જુઠાઈ, વગેરે ખરાબ કરનાર ગુણો વધી ગયાછે. માટે ઓ, મારા દેશી ભાઈઓ, આપણા પોતાના બહાને માટે, આપણા દેશની ખાતર, ને જગતના હિતને વારતે આપણે ખને તેટલા પરોપકારી થવું; એવો નિશ્ચય રાખવો ને તે પ્રમાણે વરતવું. જે લોકોને પરોપકારના મૂળની ખબર ન હોય તેમને તે વિષે સમજ પાડવી ને તેઓના મનમાં ઠસાવવું કે પરોપકાર એ પુણ્ય છે. પરોપકાર અનેક રીતે અને હમેશા થઈ શકે એવો છે ને તેમ જો આપણે કરીશું તો ઈશ્વર કૃપાથી કાળાંતરે કદાચ પરોપકારપુદ્ધિ આપણા લોકોમાં વધશે. તથી વાંચનારાઓને વિનંતિ કરું છું કે તેમણે આ નિબંધનો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય સાર કાઢી લોકોને તે વિષે સમજાવતી આપવી.

આ નિબંધમાં પાંચ સિદ્ધાંતો છે, તે યાદ રાખવા જોગ છે એમ ધારી નીચે લખ્યા છે,

(૧) પરોપકારનું મૂળ — પરસ્પરાશ્રય એટલે એક બીજાની સાથે વહેવાર. અથવા સંબંધ.

(૨) પરોપકારમાં પુણ્ય છે. ને એમાં ઘણી ખરી નીતિનો સમાવેશ થાયછે. ને એથીજ તે જળવાય છે.

(૩) પરોપકાર પુદ્ધિને સત્યતા, ભાઈચારો સભ્યતા વગેરે ગુણો પુદ્ધિ આપે છે.

(૪) જ્યાં ખરો પરોપકાર ત્યાં સત્યતા ભાઈચારો વિગરે સદગુણો હોયછે ને ત્યાં આગળથી કુસંપ, અદેખાઈ જુઠાઈ વિગરે દુરુણો નાસી જાયછે.

(૫) એક બીજાને સહાય થવું અથવા પરોપકાર કરવો એ પ્રત્યેક માણસના હાથમાં છે.

લખનાર તાપીદાસ દયારામ મેહતા.

અંક ૧૦ મો.

*પ્રતિજ્ઞા.

ઝા મારા સ્વદેશી મિત્રો, તમારા અત્યંત હિતને માટે એક સારી વાત કહું છું, તે તમે ખૂબ ધ્યાન દેઈ સાંભળો. તમે સર્પનું કહ્યાણુ થાય એટલીજ મારી ઈચ્છા છે. તમે મનમાં સારી પેટે વિચાર કરશો એટલે આ વાત ઘણીજ ઉપયોગી છે, એવું જાણાયા શિવાય કદી રહેનાર નથી અને હું કહું છું તે વાત ખરી ને વાજખી છે. એવી તમારી પક્ષી ખાતરી થશે.

આપણા લોકોમાં એક મોટો દુર્ગુણ છે, તે જોઈ મને ઘણું બેદ થાય છે, અને તેથી આપણી ઘણી અવદશા થાય છે, એ મેં ઘણીક વખત જોયું છે. મને લાગે છે કે એ વાત સમજતી દીધાથી આવરેત થશે. તમારા દુર્ગુણનું વિવેચન કરવું એ મને ભારે દુઃખદાયક લાગે છે. પરંતુ જો હું ન કરું તો તમારો દુર્ગુણ તમને સમજવાનો નહીં; અને તમારા હિતની વાત મને સમજવા છતાં તે હું તમને ન જણાવું તો પછી હું તમારો હિત મિત્ર થાનો? માટે હવે હું તમને તમારો આચાર પ્ર-પંચમાં, વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં અહોનિશ કેવી રીતે દેવો દઈ તમને ખરાખર કરે છે તે દેખાડી આપું છું. જુલ્હી રીતે દેખાડવામાં બે કડવા બોલ કહેવા પડે, તો તમે કૃપા કરી સમા કરશો, કેમકે હું તમારો શુભ ચિંતક અને તમારામાંનોજ છું. મારો મનોર્થ એટલોજ છે કે એ દુર્ગુણ તમારામાં છે, એમ તમારી ખાતરી થયે તમે તેને છોડીદા ને સૂખી થાઓ.

તે દુર્ગુણ કયો પુછશો, તો તેનું નામ ખોટા સોગન. તમે ખોટા સોગન મનસ્વી લો છો, અને હાશ્વરનો કંઈ ભો રાખતા નથી; એ મોટો દોષ છે. ખોટી પ્રતિજ્ઞા એ કેવો ગુનો છે, અને એ પાપ કરે શો અ-નર્થ થાય છે, એ વાત ધ્યાનમાં ન લેતાં ઘણાજ લોક નિર્ભયતાથી ખોટા સોગન લે છે. આ અપરાધ આપણા દેશમાં ઘણા ચાલી રહ્યા છે એવું હું એકલો જાણું છું એમ નથી, પણ કાળે કરીને તમામ લોકોમાં એ ખેખેખરૂ ભરેલી વાત પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. એ વાતનો તમે વિચાર કરતા નથી, માટે લોકો તમને ખહાર શું કહેછે એ જાણાતું નથી; પરંતુ એ વાત ચોગરદમ ફેલાઈ છે. એ વિશે તમારી ખાતરી કરવાને મારી પાસે ઘણાં સાધનો છે, તેમાંનું એક હાલ કહું છું. એક સ્ત્રીએ હિંદુસ્તાનની હકિકતનું પુરતક સન ૧૮૩૩ની સાલમાં લંડનમાં છપાવેલું, તેના પહેલા

* લખનાર રાવસાહેબ પરમાનંદ ભોળાભાઈ પારેખ.

ભાગમાં પાને ૮૭ મે લખેલું છે તે આ પ્રમાણે—

“ ફોજદારી કામમાં કેદીએ ગુનો કર્યો છે કિંવા નહીં એ ઠરાવવું હિંદુસ્તાનમાં ઘણુંજ અગત્યનું છે. એનું કારણ કેદીને ખોટી શાહેદી આપનારા લોકો સહેજ મળી આવે છે. ખોટી સાક્ષી પુરવી એ પાપ કિંવા અધર્મ છે એમ હિંદુ લોકને લાગતું નથી. એ બદલ સજા થશે એનો તેમને ડર નથી પરંતુ એથી ઉલટું લોકોમાં આખરે વધશે એવું તેમને લાગે છે. મોટા દરજ્જાના લોક ખોટા સોગન લેવાને કહે છે, અને જે ખોટા સોગન લે છે તેને શાખાથી આપે છે. તેના મનમાં કાંઈ ખરાબ લાગતું નથી. ખોટા સાક્ષિઓ જોષ્ટ્રએ તૃટલા જોષ્ટ્રએ તે કામમાં એક આવે તો મળે છે. એવી હિંદુસ્તાનના લોકોની સ્થિતિ સર વિલ્કમ જોન્સ સાહેબ લખે છે.”

મને પણ યાદ છે કે જેની યોગ્યતા અને વિદ્યાએ મોટાં છે તે પણ ખોટા સોગન ખાવાને વખતે ખીલીતો નથી. તો પછી અગણી દોઢ લોકોનું તો શું કહેવું?

પ્રથમ સોગન એટલે શું તે તમે સાંભળો. માણસનો મુખ્ય ધર્મ એવો છે કે સત્ય બાણ્ય ઓચરવું. હાલમાં પૃથ્વી ઉપર જેટલા ધર્મ ચાલે છે તે સઘળા માન્ય કરે છે કે સત્ય સિવાય માણસને સદ્ગતિ નથી. તોપણ કેટલાએક દુરાત્મિક લોક સત્ય છોડે છે, માટે જ્યારે મોટો પ્રસંગ પડે છે તે વખતે જે ચીજ ઘણીજ પવિત્ર, ઘણીજ માન્ય, અને જેનું નામ દીધું એટલે લોકોને ભય લાગે, એવા શુણિક નામોઆરે ખોલવું તેનું નામ સોગન. રાજદરબારે અને ન્યાયની કોર્ટોમાં સાક્ષિદારની સાક્ષિ એવા સોગન આપીને લે છે, કેમકે એ સંસ્કાર વડે તે સત્યજ ખોલશે એવો વિશ્વાસ પડે છે.

પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા અનેક પ્રકારની હતી. શુદ્રને દાણાની કીંવા પૃથ્વીની, બ્રાહ્મણને ગાયની કિંવા તુળશીની યા ગીતાની પ્રતિજ્ઞા આપતા; પરંતુ હાલમાં જે પ્રતિજ્ઞા અપાય છે તે ઘણીજ મોટી છે. તે એવી કે—

“ હું પરમેશ્વરનું સ્મરણ કરીને પોતાના ધર્મ પ્રમાણે એવી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જે સાક્ષી હું આપીશ તે ખરી, અને જે મને માહીત છે તે સઘણું હું કહીશ. ખોટી સાક્ષી આપનાર નથી.”

એ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા આપીને સાક્ષી લેવામાં આવે છે. પરમેશ્વરથી પુજ્ય અને માન્ય ખીજે કોઈજ નથી. તેને સાક્ષિદાર કરીને ખરું ખોલીશ એવી પ્રતિજ્ઞા કરવી એના જેવો ખીજે મોટો પ્રસંગ હોતો ન

થી. એવે વખતે રાજાની અને લોકોની છાના કરીને, ખીજની ઘાત ધરૂંછીને, સ્વધર્મને અને રાજ્યદંડને તુચ્છ માની, પરમેશ્વરનું અપમાન કરી ખોટું ખોલતું એમાં કેટલો દોષ છે? એનું શું મારે વર્ણન કરવું? એ દુષ્કર્મને ખોટી પ્રતિજ્ઞા ઠહે છે.

પ્રતિજ્ઞાનો ઉપચાર ઉપર લખેલો છે તેમાંના દરેક ચમ્દનો અર્થ પૂરતો રીતે મનમાં લેવાથી એ એક મોટો સંસ્કાર છે એમ તમને જણાશે. સ્વધર્મ જાળવી પરમેશ્વરનો કોપ ન થાય અને લોકમાં સત્યની પ્રવૃત્તિ થઈ અનર્થ ન થાય એવી જે પોતાની ફરજ સમજે છે તેણે પ્રતિજ્ઞા માનવી જોઈએ, નહિં તો ધર્મ કુખે છે, ઇશ્વર કોપાયમાન થાય છે, અને કાળાંતરે વિનાશ થાય, એ પણ વાસ્તવિક છે. વળી એથી લોકોમાં ગેર આખર થાય છે. આ જીવતરમાં યોગ દિવસ શુભાવાના હોય છે, પરંતુ, આગળ ધર્મ સિવાય ખીજું કોણ તારનાર છે? આ જગત કાળબંધુર છે, અને ધર્મને માટે મહાન સાધુ, રૂપી, યોગી, ભક્ત, એમણે આ વિશ્વમાંના એશ્વરને તુચ્છ માનેલું છે. એ ધર્મની તમે હલકાઈ, યત કિંચીત લાભ કિંવા અવસ્યકતા, એવા હુલ્લુક કારણથી કરો તો એ મોટો અ વિચાર અને ગેરાચત કરી લેવા જેવું છે. જે ધર્મ આપણને મોક્ષમાં લઈ જનારો, જે ઇશ્વરની કૃપાવંત છાયામાં આપણે ખેદ છીએ, તેનો ત્યાગ કરવો, એના જેવું ખીજું ભારે નુકશાન નથી. ઇશ્વર સર્વ શક્તિવાન, ન્યાયી, અને સર્વ દર્શ છે. તેનું અપમાન ખોટી પ્રતિજ્ઞા કર્મથી થાય છે. કેમકે જ્યારે તમે સોગન લો છો ત્યારે તમે ઇશ્વરનું નામ લઈ ઇશ્વરને સાક્ષી ભૂત રાખો છો, અને તમને ખબર છે કે, ઇશ્વરને અસત્ય કદી પણ માન્ય નથી, તેમ છતાં તેને સાક્ષી રાખી જે તમે અસત્ય બાણજી કરશો તો તેથી એવું ઠરશે કે, તમે દાંડાઈથી મનમાં એવું લાવો છો કે ઇશ્વર અમને શું કરનાર છે, ઇશ્વર ક્યાં જોવા આવ્યો છે; સરકારી કાયદો છે માટે દસ્તુર પ્રમાણે સોગન લઈએ છીએ, પરંતુ ઇશ્વરના નામનો તમને કંઈ ભય નથી એમ ખુલ્લું થાય છે. ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરી, એટલે ઇશ્વરની સત્યતા, ન્યાય, સર્વ સાક્ષીત્વ, સર્વ શક્તિત્વ, એ સઘળું ના કણલક્યાં જેવું થાય છે. અને તેથી જે પ્રતિજ્ઞા કરી સાક્ષી ખોટો આપે છે, તેમોટો નારિતક ઠરે છે. ઇશ્વરના નામને પુજ્ય માની ઇશ્વરની સમક્ષ અસત્ય ખોલવું એ તેનો ધિક્કાર કરવા જેવું છે; તેને માટે તે સાસન મોટું આપશે એમાં સંશય નથી. આ સઘળું બ્રહ્માંડ જેણે કયું છે, અને અનંત બ્રહ્માંડ જેની ઇચ્છાથી થતાં જાય છે, તેને તુચ્છ માનીને ખોટી પ્રતિજ્ઞા લેનાર દુષ્ટ દુરાત્મિક મહા નારિતકના ઉપર તે કોપાયમાન થશે

એમાં શો શક. એવા લોકોએ ઘણા વર્ષે લગી તેની પ્રસન્નતા માટે યજ્ઞ, હોમહવન, તપ, પુજા કર્યા હશે તોપણ તે મહાપાપે કરીને નિષ્કૃણ થશે; ઇશ્વરની પ્રસન્નતાનું મુખ્ય ચિન્હ એજ છે કે, તેને ક્રોધ ચડે એવાં કુર્મો કરવાનો ડર રાખવો, ને તેથી અલગ રહેવું. જેના અંતઃકરણમાં એવો ડર અને અલગ રહેવાનું ઉત્પન્ન થયું નથી, તેનાપર ઇશ્વર અનુગ્રહ થયો નથી એમ સમજવું. સામાન્ય શક્તિવાળા માણસની નિંદા કે ઉપહાસ કરીએ તો તેને ક્રોધ ચડે છે, અને ઘણા વર્ષની પેદા કરેલી કૃપા એક શબ્દ કરીને નાશ પામે છે. કારણ લોખંડના તીર કરતાં શબ્દનો તીર ખરાબ છે, એવું લોક કહે છે. તેમજ એક વખત જાણી પુછને ઇશ્વરનું અપમાન કર્યું તો સવળી ભક્તિ વ્યર્થ જશે, એમાં સંશય નથી. તે ઉપર તમને એક વાત કહું છું. પુર્વેના અમલમાં લોક ભોળા હતા, તે વખત એવો રીવાજ હતો કે, કોઈ જીવમ કરવા લાગે તો તેને દુવાઈ દેવામાં આવતી, એટલે રાજાના નામથી ડરીને જીવમ કરનાર અટકતો. કારણ કે રાજાને દુવાઈનું અપમાન થયાનું જણાય તો શાસન થતું હતું. પેશ્વાના વખતમાં મોરોબાદ્ડનીશ પુનામાં મકાન બાંધતા હતા. તેમને એક પાસેના ઘરની અડચણ થઈ તેથી તે ઘર પાડવા માંડ્યું ત્યારે ગરીબ ઘર વાળાએ તેમને શ્રીમંતની (પેશ્વાની) દુવાઈ દીધી. તે તેમણે ન ગણકારી અને પાડવાનું કામ ચલાવ્યું. બાદ શ્રીમંત તરફ ફરીયાદ થઈ, ત્યારે મોરોબાદ્ડે ભાધવરાવ ચોરસે પેશ્વાનો મિત્ર હતો તોપણ તેનાપર ઇતરાજ થઈ. હવે જુઓ કે માણસને તેનું અપમાન થવાથી ક્રોધ આવ્યો, તો પછી ઇશ્વરને આવશે એમાં શું કહેવું?

જોટી પ્રતિજ્ઞા કર્યાથી ઇશ્વરનું અપમાન થાય છે એ એક પાપ કહ્યું. હવે બીજા દોષ કહું છું. જોટી પ્રતિજ્ઞા લઈ જોટી સાક્ષી આપી એટલે રાજાના કાયદાનું અપમાન થયું એ મોટું પાપ છે. રાજાની પ્રતિજ્ઞા બાપ સમાન પ્રજાએ રાખવી, એ પ્રજાનો ધર્મ, અને તેથી તેમણે જે સંકેતોના સંરક્ષણને માટે કાયદા કર્યા તે સર્વેએ માન્ય કરવા જોઈએ. કોઈએ માન્ય ન કર્યા તેને શાસન થાય છે, પરંતુ તેની છલના કરી ન્યાય કોરટમાં પ્રતિજ્ઞા લેવી અને જોટું બોલવું, અને રાજા દંડ ચુકાવવો એ મોટો ગુનો છે. અને એથી રાજાની મોટી અમર્યાદા થાય છે.

જોટી પ્રતિજ્ઞાથી ત્રીજું પાપ વિશ્વાસઘાત કર્યાનો દોષ છે. જ્યારે રાજા કિંવા તેનો નિમેલો અધિકારી સાક્ષીદાર ગણી તમને પોતાની કોરટમાં બોલાવી લાવે છે. અને તમારે ખરું બોલવું કહી ઇશ્વરની પ્રતિજ્ઞા આપે છે,

તે વખતે તેનો વિશ્વાસ તમારા પર એવો હોય છે કે તમે ખરું ખોલશો, અને એજ પ્રમાણે સઘળા લોકોનો વિશ્વાસ તમારા ઉપર હોય છે, કારણ કે તમારી સાક્ષીપરથી ન્યાય થવાનો છે; ઘરખાર છંદગી લેવા દેવાની છે; આખરું જવા આવવાનો છે; અને વખતે જીવ પણ લેવાનો હોય છે. માટે સઘળાની નજર સાક્ષીદાર પર હોય છે, અને સૌને વિશ્વાસ હોય છે કે, સાક્ષીદાર હવે પ્રતિજ્ઞા પર છે, તેથી જુદું ખોલનાર નથી, અને વાસ્તવિક ન્યાય થશે. તે વખતે તમે ખોટું ખોલ્યા તો મોટો વિશ્વાસઘાત થશે. વળી એક દશરે પેદા કરેલા કિંવા એક રાજાના અમલમાં કિંવા એક દેશમાં આપણે રહેનાર છીએ, માટે આપણું પરસ્પર ભાઈપણું છે; અને સત્યથી સર્વ સાથ વર્તવું એજ આપણા અહીયાં ધર્મ છે. તેમાં દગો કરીએ તો મોટો ગુનો થાય છે. રાજાએ અને પ્રજાએ તમને સોગન આપ્યા એટલે વિશ્વાસ રાખવાનું મોટામાં મોટું સાધન થયું; માટે તમારા ઉપર તેઓ ભરોસો રાખે છે કે, તમે ખરું કહેશો. જો તેમાં અપરાધ કર્યો તો વિશ્વાસ ઘાત થયો, એમાં શંકા નથી, અને તે વિશ્વાસઘાત પણ સાધારણ હેઠાણે થયો નથી, પરંતુ મોટે પ્રસંગે મહાન વિશ્વાસઘાત થયો છે. વિશ્વાસઘાતનું પાપ લોકોને ઘણું કરીને જાણીતું છે. એવું કહે છે કે, વિશ્વાસઘાતીને કોઈ પણ હેઠાણે મુક્તિ નથી, કેમકે કહેવત છે કે, વિશ્વાસઘાતી ને મહાપાપી. એવું પાપ એવું છે કે, માણસ માનવું આપણને દેવું છે તે દેવું સત્ય સિવાય ચુકવાનું નથી. માટે પોતે પોતાનો કારભાર કરજામાંથી મુક્ત થવા સાડું સત્યથીજ કરવો જોઈએ.

પાંચમું પાપ એવું છે કે, સત્ય ભાષણ એાચરવું. એ દાશરની અજ્ઞા એટલે ધર્મ છે. પૃથ્વીપરના માણસોમાં જે જે ધર્મ હાલ ચાલે છે, તે સર્વ ધર્મનો સિધાંત, ખરું ખોલવા વિશે એજ છે, માટે સત્ય ભાષણ સરખો નિર્વિવાદ ખીજો ધર્મ નથી. અને હિંદુ ધર્મમાં પણ આ ધર્મને મુખ્ય કહ્યો છે. બ્રાહ્મણને જનોઈની વખતે વારંવાર ઉપદેશ ખરું ખોલવાનો થાય છે, અને ખોટું ખોલનારા કિંવા તેથી પણ વધારે ખોટા સોગન ખાનારાની હિંદુમાં ગણના થનાર નથી એવું એ પાપ છે.

છઠું પાપ એવું છે કે, સોગન લઈ ખોટી સાક્ષી આપવાથી જે અન્યાય થયે છે તે અન્યાય તમારાથી બને છે. તમારી સાક્ષી વિનાકારણ કોઈ હેતુ નથી. સાક્ષીનું કંઈ પણ પ્રયોજન હોય છે. રાજા તમારી સાક્ષી કામ પડે છે ત્યારે ખરું સમજવા માટે તમને ધર્મનો અને દશરનો ભય લગાડી લે છે. એવે વખતે રાજાની આંખમાં ધૂળ નાખી તેની પાસેથી અનર્થ કરાવો તો તેનો

દેવો તમારે શિર છે રેવતતા ધર્મ એવો છે કે, રાજા તરફથી સત્ય ધનસાફ થવા દેવો. માટે ખને તેટલી તેને મદદ કરવી. ન્યાય કરનાર કંઈ પર લોકનું માણસ નથી હોતું; તમારામાંનુંજ હોય છે. પરંતુ તેને તમે સર્વેએ ન્યાયના કામપર ખેસાડેલોછે, તો તે કામ તેનું તમારે સિદ્ધીએ પોહોચાડવું જોઈએ. તમે પોતાનો ધર્મ છોડી દીધો તો અન્યાયનું પાપતમને લાગશે. અને તમે પોતાનો ધર્મ હુખાવો તેનો હુખાવોછો, માટે તમને પાપ ખમણું ખેસશે, એમ ખાત્રીથી સમજજો.

સાતમું પાપ એવું છે કે, ખોટી સાક્ષીઆથી લોકોને દુઃખ અથવા ત્રાસ થાય છે. તમે ખોટી સાક્ષી આપોછો ત્યારે તમને કંઈ લાગતું નહીં હોય, કેમકે તમારા અંગપર જોખમ નથી હોતું; પરંતુ પોતાનાપરથી જગત ઝાળખવું. જુઓ કે તમારા ઉપર ખુન કર્યાનું તોહોમત આવ્યું, અને ચાર સાક્ષીદારે સાક્ષીઆ ખોટી આપી, અને તેકપરથી તમને ફાંસી દેવી એવું કર્યું; તો તે વખતે તમને કેટલું લાગશે? તમને બાણેછે કે જો એ કુદ સોક ખરું બોલ્યા હોત, તો મારો પ્રાણ નહીં જત. તે સમયે ખોટી સાક્ષી આપવામાં કેટલું પાપ છે તે તમને જણાઈ આવે છે. **આત્મવત્ત સર્વ ભૂતાનિ** (જેવું આપણને લાગે છે તેવું ખીજને લાગે છે.) એવું વચનછે, તે સાક્ષી આપતાં ધ્યાનમાં રાખવું.

આઠમું પાપ એવું છે કે, એકે ખરાખ કર્મ કર્યું એટલે તેનું જોઈ ખીજ તેવુંજ કરવા શિખેછે. ખાપના શુણ્ણ દીકરામાં આવેછે. ધનવાનના શુણ્ણ તેના આકરને આવેછે. એકે ખરાખ કર્યું એટલે તેના પડોસીને તેવું કરવાની વૃત્તિ થાયછે. એ વૃત્તિ ખંધ કરવા માટે સજની જરૂરછે. જો કોઈ શુનાની ખીજપર ખરાખ અમર ન થતી હોય તો લોકો માફી આપેછે. પરંતુ માણસ માત્રનો સ્વભાવ એવો છે કે, પાડોસીનું જોઈ પોતે તેમ કરવું, તેથી અપરાધીને સજ કરવાની જરૂરછે. પોતે ખરાખ કર્મનો ત્યાગ કરવો એટલુંજ નહીં, પણ કોઈ તેવું કર્મ કરે તેને પકડવા માટે સર્વેએ સંપીને તેને સજ કરાવવી. નહીંતો સઘળા તે પ્રવૃત્તિના ભાગીદાર થશે. જે અપરાધ કરેછે, તે દોષીત છે. અને જે લોકો અપરાધ કરેલો જુવેછે, તે સજ કરાવતા નથી, તે પણ દોષીતછે. જો લોકોનું કલ્યાણ થવા. અને જગતમાં અપરાધ ન થવા દેવા ઇચ્છતા હોતો રહ્યતનો ધર્મ સારી રીતે તમારે આચરવો જોઈએ. અને રાજ્યનું ન્યાય કરવાનું જે સત્ કાર્ય — ધર્મ કાર્ય તેને સર્વેએ આશ્રય આપી પુર્ણ કરવું જોઈએ.

નવમું પાપ એ છે કે, ખોટા સોગનથી અને ખોટી સાક્ષીથી

દયા કર્મ હુએ છે, કેમકે ગરીબની દયા કરવી એવી ઇશ્વરની અપવા-
સ્વધર્મની આજ્ઞા છે. જો તમે ખોટા સોગન ખાશો તો તમે તે દયાને તર-
છોડી દીધી એમ થશે. જે ખોટી સાક્ષી આપે છે, તે કારણ સિવાય
આપતો નથી. એક પક્ષ ગરીબ હોય છે, બીજો પક્ષ સમજા હોય છે; માટે
લોભથી ખોટા સાક્ષીને પ્રવૃત્ત ન થતાં ગરીબનો પક્ષ પકડવો, એજ ગ-
રીબની દયા. તેનું જે કંઈ છે, તે જવા ન દેવું એજ ગરીબ ઉપરની
મુખ્ય કૃષ્ણા છે. માટે જો તમે ગરીબને હુઆવી તેનું લઈ બીજાને અપા-
વશો, તો તે દયા નહીં પણ ઉલટું પાપ છે. ખોટી સાક્ષીથી નિર્દયપણું
થાય છે; પક્ષપાતને નીચપણું થાય છે, પૈસા માટે અન્યાય કરનાર માણસમાં
ગણાતો નથી; તે જનાવરમાં પણ નહીં; તે તેથી પણ નીચો. જેનો જીવ
અને મન પૈસા તરફ અને જે સ્વાર્થ માટે દુષ્ટ કર્મ અને અન્યાય કરે છે,
તેની યોગ્યતા ઘણીજ હલકી અને તેની આખર પણ કંઈજ નથી. જે
સઘળા સ્વાર્થ એક તરફ મુકી દેઈ ન્યાયપર અને સદાચરણપર નજર રાખે છે,
તેની ખોટી કીર્તિ થાય છે. ખરાબ વાસના અને ખરાબ સોખત મનને ભ્રષ્ટ કરે છે.
એ ખરું છે કે, જો ઇશ્વર આપણો ન્યાય આ લોકમાં સદા સર્વત્ર ખુલે કરતો
નથી, તો પણ માણસે પક્ષું સમજવું કે એક એવો દહાડો આવશે, કે જે
દિવસે ઇશ્વરનો ઇનસાફ ખીન ચુકે આપણી સામે આવશે અને ત્યાં સાક્ષી-
નો તોટો પડનાર નથી. ખોટા સોગન ચાલનાર નથી, ખરાબી યોગ્યતા
રહેશે, ખોટાની યોગ્યતા જો પૃથ્વી ઉપર વધેલી હશે તો તે દિવસે તે
જતી રહેશે, અને પાણીનું પાણી અને દુધનું દુધ એવો ન્યાય થશે,
તે દિવસ ઉપર આ જન્મે આપણે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

દશમું પાપ એવું છે કે, દેશનું અકલ્યાણ થાય છે, અને લોકો-
માં વિપરીત અને દ્વેષ વધી જઈ અંધુત્વ રહેતું નથી. એવું થયું એ-
ટલે લોકોની ચારે તરફથી ખરાબી થાય છે. એક બીજાપર વિશ્વાસ રહે-
શે નહીં, વેપાર બંધ થશે. હુઆ લોકમાં ગણુના થશે. ખરું હુખરો
અને લોકોમાં એકમત કિંવા પ્રતિષ્ઠા રહેનાર નથી. લોકોમાં એક મત
કરવાને ખરાપણું એ ખોટું કારણ છે. સત્ય એ લોકોને મોટો લાભ છે.
તે જો છુટી ગયું તો ચારે તરફથી લોકો કુટશે. અને જે ખરો છે
કિંવા જેનો પક્ષ ખરો છે, તેને એવી હિંમત રહેનાર નથી, કે હું ખરો છું
તેથી મને શાક્ષીદારો મળશે, મારા તરફનું સઘળા ખોલશે અને રાજ
તરફથી મારો ઇનસાફ વાસ્તવિક થશે. લોકો ખોટું ખોલનારા છે, એવું
સઘળાને માલમ હશે, તો કોઈને પણ ધૈર્ય રહેનાર નથી. જેને રાજ દર-

ખારમાં જવાનો પ્રસંગ પડશે, તે મોટા ભયથી ને કાળજીથી જશે. આ પ્રમાણે હિંદુ લોકની સ્થિતિ સાંપ્રત કાળમાં છે કે નહીં તેનો વિચાર કરો.

આ પ્રમાણે દશ મોટાં પાતકો વર્ણવ્યાં છે. એ ઉપરથી કેટલો અનર્થ ખોટા સોગનથી થાય છે તે ધ્યાનમાં આવશે. એ પાપો અ-હોનિય મનમાં લાવી ઈશ્વરનો ભય રાખતા જાએ. ખોટા સોગન ખાતાંજ તમને એવી દુર્વાસના થવી જોઈએ કે, તમારા ખોટા સોગનથી તવંગરનું રક્ષણ થયું, ને ગરીબ ખાપડાનું ઘર ફુગી ગયું. ઈશ્વરને ત્યાં ગરીબ તવંગરનો ભેદ નથી એ યાદ રાખજો. એ ભેદ આ પૃથ્વીપર માત્ર શાણખંચર માણસની કૃતિનો છે. શ્રીમંતની આખરે હુઆઈથી સાચવી લીધી, પણ તે ઈશ્વરની અવધ્યા થયે કામ લાગનાર નથી. શ્રીમંતના પૈસાથી કે તેના દાખાણથી સ્વર્ધર્મને કુખાવવો એ સારું નથી. એથી તમે હલકાને નીચ જુદિના પ્રાણી છો, એવું સઘળાને જણાઈ આવશે. લોકો કદાચ તમારા મોં પર નહીં ખોલે, પરંતુ તમારી પુટે કે તેમના મનમાં તેઓ ખમડ્યા વિના રહેનાર નહીં માટે પરસ્પર મમતા રાખો. અને જો કોઈ ગરીબ હોય, અને તેનું કામ ખરું હોય તો તેના તરફની ખરી સાક્ષી આપો, એટલે ખંધુચ અને સત્યતા જગતમાં વધશે. ગરીબોના કારણથી ગરીબનો ત્યાગ કરશે તો ઈશ્વરને ઘણા ક્રોધ આવવાનો, કારણ ઉપર કહ્યું તેમ ઈશ્વરની નજરમાં ગરીબ અને તવંગર સરખા છે. પરંતુ જગતમાં માણસની પરીક્ષા થવા, ધર્મને ભુલે છે કોણ, દ્રવ્યને વશ થઈ સત્ય છોડે છે કોણ, દત્યાદિ જેવા માટે આ ભેદ ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યો છે. તો એ પરીક્ષામાં “પાસ” થઈ ઉત્તમ પદવીને યોગ્ય થવું. લોકથી મન અને જીવ વચાળવાં નહીં. ઈશ્વરે જુદિમાન પ્રાણી તમને નિર્માણ કર્યો છે, તો સત્કર્મ તરફ તમે જુદિ વાપરો. પોતાની જુદિને ખરાબ રસ્તે વધારી કત્તાનો ક્રોધ માથા ઉપર કદી ખેંચી ન લો.

જ્યારે તમે પ્રતિજ્ઞા લો ત્યારે એવું મનમાં લાવો કે હું હવે ઈશ્વર સામે ઉભો છું. મુઆ પછી મારો ન્યાય કરનાર તેજ એ પ્રભુ આહીઆં સાક્ષીએ ઉભો છે. તેને હાક મારી હું આહીઆં સાક્ષી આપું છું, માટે હું જો આહીઆં છળ ભેદ કરીશ તો કદાચ રાગની દ્રષ્ટી ચુકવી ચકીશ, પરંતુ આ સર્વ સાક્ષીભૂત મહારાજ (ઈશ્વર) ની જરા પણ દ્રષ્ટી ચુકવી ચકવાનો નથી. આજ જો હું ખોટું ખોલીશ તો મારી સ-જનનું વારંટ ચિત્રગ્રહ લખી મુકશે. અને એ ભય પણ છોડીને આજ જો હું ખોટું ખોલ્યો, તો તેથી ઘણું અનર્થ થશે. અસત્યની પ્રવૃત્તિનો હું અ-

ધિકારી તથા ધણા પાપી ધર્મશ્રી. આજ મારી અસત્યની પ્રવૃત્તિ વધશે, તો આગળ મને કોણ છોડાવશે! છોડાવનાર માત્ર ધર્મજી, તે મેં આજ જોયો, તો મારો પરલોકમાં દોરત કોણ થશે? માટે હું જે ખરૂં છે તેજ ખોલી શકાદ રાજાનો ધર્મ રાજા કરશે.

ખોટા સોગન લેવાથી શું જરા પણ કલ્યાણ થાય છે? એકંદર નેહશું તો અકલ્યાણ ધણું થાય છે, કેમકે કોઈની આપડે કિંવા ધરખાર યથાર્થિત રહેવાં નેહએ તેમ રહેતાં નથી, અને તેના જીવ સુખી તથા સુરક્ષિત થતો નથી. ખોટી સાક્ષી કોણ આપશે તેનો આ સમયમાં ખરૂં સૌ નથી. પૈસાવાળાના તેજમાં અંગનંદ તેના તરફની સાક્ષી ધણા પુરશે, અને તેથી ગરીબ પાપડો સાચો હશે, તોપણ તે ખોટો પડશે. આમ થવાથી જીવન થાય છે. જે ગરીબ ખરૂં કહે છે તો શ્રીમંત સાક્ષીદાર બના કરી તેને ખોટો પાડે છે. આ પ્રમાણે જીવનમાં અન્યાય અને નિર્દયતાને તમે સનંદ આપો છો એવું એથી દેખાઈ આવે છે.

અસત્ય કહેવા કરતાં ખોટી સાક્ષીનું ધણું પાપ છે; કારણકે સાધારણ કહેવાપર માણસનો વિશ્વાસ દ્રઢતર નથી હોતો, પણ સોગન આપ્યા પછી વિશ્વાસ દ્રઢતર થાય છે. આવા વિશ્વાસને હેઠળે હુમ્મલાઈ કરીથી તમારું સઘળું પુણ્ય દરેક ખોટું શબ્દ બળી જશે, એમાં સંશય નથી.

માટે ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવા સારું લોભ કે મિત્રનું દળાણ કિંવા ખીજ કાંઈ વાત તમારા મનમાં પ્રવેશ કરે તો સાવધ રહો. ઇનસાફ ઇશ્વર પાસે છે, એ વારંવાર ધ્યાનમાં લાવો.

તમને એવું લાગતું હશે કે જગતમાં અન્યાય ધણાજ થાય છે. પરંતુ તમે વિચાર કરશો તો માલમ પડશે કે તે અન્યાયના ધણું કરીને કરનાર તમેજ છો. ધર્મરાજા ન્યાય કરવાને આવે, તોપણ જ્યાંસુધી તમે ખોટી સાક્ષી આપનારા લોકો છો, ત્યાંસુધી તેનાથી ઇનસાફ થવાનો નથી. સઘળા ઇનસાફનો પાયો સાક્ષી છે. તેજ પાયો જે મજબૂત નહીં હશે, તો ઇમારત પાકી થનાર નથી. રાજાને શુનેગાર જડનાર નથી, તો પછી તે શાસન કેવું આપી શકે? જે તમારામાંના ધણાક લોકો ખરૂં ખોલનારા હશે તો રાજાનો ન્યાય સારો થશે; પરંતુ સઘળા જીવું ખોલનારા હશે તો ન્યાયને ખદલે અન્યાય થશે. ખીજ દેશના લોકોમાં જે વિદ્વાન છે તેમની સાક્ષી ખરી માનવામાં આવે છે, કેમકે તેઓ ખોટું નહીં જોયે એમ સૌ ધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં ધણાખરા નાના મોટા, ધરડા જીવાન, અજ્ઞાની ને વિદ્વાન, હલકાને પઢીવાળા એક સરળા ખરાબ નીતિના લોકો -

કહે, એવો ધનસાદુરને વેહેમ રહેશે. જોટી સાક્ષી પુરનારનો લોક ધિક્કાર કરતા નથી. ઉણદું એવો ધર્મી કરનારની વાહ વાહ ખોટાય છે, તેથીલોકોમાં એવી ખરાબ મતિ વધતી જાય છે. માટે જોટી સાક્ષી આપનારને ધિક્કારવા; એટલુંજ નહીં પણ તેને સાથન મળે તેમ કરવું; કારણ તે સર્વેને ખાંપણુ લગાડનારને અનીતિ તથા જીવમ વધારનાર માણસ છે. જીવો કે જનવરોમાં મધપૂડાની માખિમાં એકને હરકત થઈ કે સઘળી માખિઉડે છે, પણ તમે વિચારવંત માણસ છતાં તમારા શત્રુ તમોજ થાઓ છો.

દોંગી અને ધર્માચરણનું ડોળ ધાલી અનેક પ્રકારની ખટપટ કરનારાથી લોક છેતરાય છે, પરંતુ જે નીતિથી અને સદાચરણથી પવિત્ર નથી, અને જેને વિચાર નથી, તેમને સારા માનવામાં મોટી ચૂક થાય છે. જોટી સાક્ષી જેવા મહાન અપરાધ કરી લોકને ત્રાસ આપનારાનાં કર્મ કોઈ જોતું નથી. ધણું કરીને ખહારનો ધર્મ ડોળ જોઈ તેમને સારા કે નરતા માણસ ઠરાવવામાં આવે છે, આમ થવાથી એવું બની ગયું છે કે બ્રાહ્મણ વેશે પણ કર્મ કરીને ઘણા શુદ્રનો ભંડાર થયો છે, માટે લોકોએ વિચાર કરી ખરા અપરાધીને નીચ માનવા જોઈએ.

ખરાપણા સિવાય માણસના સઘળા વ્યવહારનો નાશ થાય છે. વિશ્વાસ ઢી ગયો એટલે લોકો કોઈ કોઈને માનતા નથી; ખંધુત્વ રાખતા નથી, એક બીજાને ઉપયોગી થતું નથી, એટલા માટે પ્રમાણિકપણા જેવો બીજો શુણ નથી. ઈશ્વરી કૃત્યોએ તે સઘળાં સત્ય કરીને ચાલે છે, જગતમાં જો વરસાદ પ્રમાણથી પડે નહીં, સૂર્ય પ્રમાણથી ઊગ્ય થાય નહીં, તો આપણી અવસ્થા કેવી થાય? આપણે હરદમ પ્રમાણિકપણાથી ચાલવું જોઈએ. જો તેનું પ્રમાણ ચૂક્યા તો મરણ થશે. વૃદ્ધ ચાણાખ્ય કહે છે કે:-

પૃથ્વી, સૂર્ય, વાયુ એ પોતાની સત્ય વર્તણૂક છોડી દેશે તો દિવસે પ્રલય થશે માટે વર્તણૂકનો નિયમ ભાગવતમાં એવો ફરમાવ્યો છે કે મન જેને ઈશ્વરે માણસનો સદૈવ શરૂ કરી સ્થાપ્યો છે, તેણે વિચાર કરીને ચાલવું, એટલે અધર્મ ખનતો નથી. સત્ય જેવો ધર્મ નથી.

કાર્ય કરી લેવા માટે જે જોટા સાક્ષી ઉભા કરે છે તેનું સર્વસ્વ લઈ તેને બીખારી કરી નંખાવવો એ સજા તેને કરવી એવું શાસ્ત્ર છે. માટે જે જોટી સાક્ષી પૂરે છે, જોટા સાક્ષી ઉભા કરે છે, તેમને શિખરે છે, તેમનો ઉપકાર માને છે, એ સઘળા એક સરખા યુનેહગાર છે. જોટા સાક્ષીને સજા કરવા માટે મનુ ધર્મ શાસ્ત્રમાં લખે છે કે:-

જોટા સાક્ષીદારનાં લુગડાં અને ધાન્ય લઈ લેઈ માથું મુંડાવી,

આપો નહીં જેવી કરાવી હાથમાં ટોપસી આપી બીજા ભાગતો કરવો; પરંતુ જે દેકાણુ તેના દોસ્તદાર હશે તે દેકાણુ બીજા ભાગવા દેવી નહીં; જ્યાં તેના વેરવી હશે ત્યાં ભાગવા દેવી એવી તેની રિયતિ કરવી એજ ધર્મશાસ્ત્ર. લખનાર ખોટા સાક્ષીના પાપની ચોગ્યતા કહે છે તે સાંભળો. ઘોણ વિષે જો ખોટી સાક્ષી આપે તો સો ભાઈ માર્દાનો દોષ થાય છે, અને માણસ ખદલ જો ખોટી સાક્ષી આપીતો પોતાના હજાર ભાઈ માર્યા ખરાખર થાય છે, અને જો જમીન વિષે ખોટી સાક્ષી આપીતો પોતાના સઘળા ભાઈ માર્યા એવું થાય છે. માટે ખોટી સાક્ષી આપવી નહીં. જેવું જોયું અને જેવું સાંભળ્યું હોય તેવુંજ સત્ય કહેવું. જો એલી કિંવા સાંભ-જેલી વાત છોડી દઈ અન્ય પ્રકારની ખોટી સાક્ષી જે કોઈ કોર્ટમાં આપે છે તે ચિરંકાળ નર્કમાં રહે છે અને સ્વર્ગમાં કદી પણ જવા પામતો નથી.

માટે ગમે તેવો માણસ તમને એ ખરાખર કર્મ કરવા માટે સમજાવે, ફોસલાવે, વગસગવું દબાણુ કરે કે લોભ ખતાવે તે સાંભળશો નહીં. કોઈ તમારો પરમ મિત્ર હોય તેને માટે કદાપી તમે સત્માર્ગથી પડશો તો ઠીક છે. પરંતુ ખોટી સાક્ષી આપીને કોઈને પણ ઉપયોગી થવું, વાજખી નથી. કારણુ કે જે કોઈ તમારા દોસ્તદાર હોય અને તેનેજ માટે તમે ખોટી સાક્ષી આપશો, તો તમે પોતાનું અને તેનું ખરાખર કર્યું એવું ધરો, કાંકે તમારી જોડે તમારા મિત્રને પણ નર્કમાં પડવું પડશે. માટે જો તમારે મિત્ર ધર્મ ખળવવો હોય, તો ખરી સાક્ષી આપો. હુઆઇથી ખી-બાનો યુનો છુપાવવો એ મિત્રતાઈનું કામ નથી: એ શત્રુતાઈ સમજવી. તમને પોતાને લગતો કોઈએ અપરાધ કર્યો હોય તે ક્ષમા કરશો તો તમને તેનો અપત્યાર છે; પરંતુ ન્યાયની દોરડમાં ખોટી સાક્ષી આપવાનો તમને કોઈ પણ કારણથી અપત્યાર મળતો નથી. માટે તમે પોતાના દોસ્તદાર વિશે કિંવા પોતાની જાતને માટે જે વાત ખરી હોય તે કહેજો. કોઈ ખોટી સાક્ષી આપવાને કહે, તો તેને દુશ્મન જાણી તેનું સાંભળશો નહીં રાજ સામે પ્રતિજ્ઞા લઈ ખોટી સાક્ષી આપવી એ સિવાય ખીજા પ્રકારની ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવાનો રીવાજ લોકમાં છે. એક તો એ કે વેપારી લોક દેવનું નામ લઈ કીમત વગેરે વિષે ખોટા સોગન ખાય છે; પણ તે ઘણું ખરાખર છે. ખીજે એકે લગ્ન સમે સ્ત્રી પુરૂષ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે અમે એક ખીજામાં અંતર ગણનાર નથી અને વ્યભિચાર કરનાર નથી. એવું છતાં જે કોઈ આડે માર્ગે ચાલે છે તે ખોટી પ્રતિજ્ઞાના દોષીત થઈ નર્કમાં જશે એમાં શંકા નથી.

કેટલાક લોકો જે વિચારથી ને શુકિતથી ધર્મશાસ્ત્રના ખરા અર્થ કરતા નથી, અને ધર્મ શાસ્ત્રને અચળ માનવાનું જણાવે છે, તે અર્થનો અનર્થ કરી લોકોમાં અનીતિની વૃદ્ધિ કરે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં ખોટી સાક્ષીનો સઘળો નિષેધ છે તે વાત એક તરફ રાખી મુકી, તમારું કોઈ દેકાણુ

એવું વાક્ય છે કે જ્યાં ખરી સાક્ષીથી મોટો અનર્થ થાય ત્યાં ખોટી સાક્ષી આપવી, માટે તેમ કરવાની ધર્મ શાસ્ત્રમાં છુટ છે એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ તેની ઉત્પત્તિ એવી છે કે ધર્મશાસ્ત્રમાં જે નિયમ અને શાસન દર્શાવેલાં છે તે રાજ્ય એ કાળના ક્રમે કરી કમી જાહે કરવાં એવું લખેલું છે. એનો અયોગ્ય લાભ લેવાથી હાલના સમયમાં ખોટી સાક્ષીની પ્રવૃત્તિ ઘણી થઈ તેમાં બ્રાહ્મણ લોકો તો ખીજી વર્ણો કરતાં ખોટા સાક્ષી થવાને ઘણું ધૈર્ય ધરે છે. તેમની એવી ખોટી સમજૂત છે કે તુળસી લીધાથી પાપ જાય છે. 'બ્રહ્મદેવને કાંઈ અડે નહીં'. એવી સમજૂતી ઘણું જ મોટો અનર્થ થાય છે. સઘળી જાતના લોકો ખોટી સાક્ષી નિર્ભયપણે આપવા લાગ્યા તેથી સાંપ્રત કાળમાં રાજ્ય એ એવું ઠરાવ્યું કે, કોઈ પણ કારણથી કોઈએ ખોટી સાક્ષી આપવી નહીં, અને ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવી નહીં એ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે છે. આ રાજ્ય નિયમ સદાયના સ્થાપવા માટે ઘણા અનુકુળ છે. માટે આપણે રાજ્યનો ઉપકાર માની ખોટી પ્રતિજ્ઞા આપવાનું વાક્ય શાસ્ત્રમાં છે જ નહીં એમ સમજવું જોઈએ. ખોટી સાક્ષીનું શાસન કરવા ઈનસાફ સુખત્યાર છે. વળી જેઓ સરકારી-કામ હાથમાં લેતી વખત સારી વર્તણૂકના સોગન લઈ પછીથી યત્ના કરે છે તેમને પણ ઘણા દોષિત ખોટા સોગન ખાનાર સમજવા. તેમને પાછળ જણાવેલાં ખોટી પ્રતિજ્ઞાનાં સઘળાં પાપ લાગે છે.

ખોટી પ્રતિજ્ઞાથી રાજ્યના કાયદાની સજા થવાનો અને લોકોમાં અપકીર્તિ થવાનો મોટો ડર છે, એથી જે અનેક અનર્થ થાય છે, તે અથડી ઇતિ સુધી સવિસ્તર પાછળ વર્ણવેલા છે. એ સઘળાની હવે ટુંકામાં મતલબ કહું છું.

ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરવાનું તદ્દન છોડી દે, એટલે લોકો ચોતરફ આપ્તાદીમાં રહેશે, એક ખીજા પર વિશ્વાસ આવશે, ધર્મ અને સદાયરણ અને ઈશ્વરનો ડર જાસ્તી રહેશે, વેપારમાં ન્યુનતા આવશે નહીં, સત્યનો ઝુંડો ઉભો રહેશે, ન્યાયના દરખાસ્ત દીપી નિકળશે, ઉદ્યમ ચારે તરફ વૃદ્ધિ પામશે, યુનેગારનો નાશ થશે, અને નવા થશે નહીં, લોકોમાં સુખની વૃદ્ધિ થશે, પાપ ઘણું ઓછું થશે, લોકોમાં અક્લંક આવશે, એટલા બધાં ફળ જે તે ઘણા દહાડાની દુષ્ટ ખોડ છોડી દેશે, તે મળ્યા વગર રહેશે નહીં એમ ખચીત માનજો. જેટલું કહેવાનું સુઝી આવ્યું તે સઘણું કહી દીધું; એ માફ અને ખરું છે કે નહીં તેનો વિચાર કરી તેમ ખોટી સાક્ષી નહીં આપવાનો નિશ્ચય કર્યા વગર રહેનાર નથી એવી હું આશા રાખું છું.

અસત્યનો ત્યાગ કરવો અને સત્ય ધારણ કરવું આ મારો હેતુ છે. તેમ ખરું ખોલનારા થઈ કીર્તિવાન થાઓ. ખોટી પ્રતિજ્ઞા બિલકુલ છોડી દઈ દેશનું કલંક નાશ કરો. ઈશ્વર પ્રતાપે તમારામાં સદૈવ્યદિ પ્રદીપ્ત થાઓ એજ માફ માગવું છે.

